ठसलें. ह्या गोष्टीचें वर्णन करतांना पोलिटिकल एजंट मेकफर्सन साहेब ह्यांनीं एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, “हिंदूंच्या रीतिरिवाजाप्रमाणें शिंद्यांच्या कुलाचें आणि राज्याचें रक्षण होऊन तें निरंतर चालावें, अशी इच्छा लार्ड क्यानिंग ह्यांची होती. तिला अनुसरून त्यांनीं महाराजांशीं खातरीचें भाषण केलें. तेणेंकरून महाराजांस परम संतोष झाला. दत्तक घेऊं द्यावयाचा नाहीं, आणि शिंद्यांचा वंश खुडून टाकावयाचा, असा इंग्रज सरकाराचा हेतु आहे, असें जर महाराजांस आणि त्यांच्या सरदारांस त्या वेळीं वाटलें असतें, तर, आणीबाणीच्या वेळीं इंग्रजसरकारास साह्य करण्याविषयीं त्यांचीं मनें वळविणें हें परम अशक्य झालें असतें.” शिवाय लॉर्ड क्यानिग ह्यांनीं महाराजांचा फार मोठा आदरसत्कार केला, तेणेंकरून महाराजांस मोठा संतोष झाला.

आणखी, महाराज आणि बरोबरची सरदारमंडळी ह्यांस आगगाड्या, तारायंत्र, वाफेचें यंत्र, आगबोटी, इत्यादि वस्तु पाहून मोठें नवल वाटलें. सूत काढण्याचें यंत्र पाहून महाराज ह्मणाले कीं, “गरीब मजुरांचे श्रम वांचविण्याची ही केवढी तरी उत्तम युक्ति आहे!” आणि आपल्या टांकशाळेंत वाफेचें यंत्र चालू करण्याचा त्यांनीं निश्चय केला. त्याप्रमाणेंच सरदार मंडळींतले एक गृहस्थ ह्मणाले कीं, “मनुष्याचा गर्व

नाहींसा होण्यास कलकत्ता हें ठिकाण योग्य आहे." निर्जीव वस्तु स्वतः बोलत नसतात. परंतु, त्या मनुष्यास सद्विचार सुचवून बोलायास लावतात. चमत्कार आहे.

ही महाराजांची स्वारी मे महिन्यांत परत राजधानीस आली. त्या वेळेच्या थोड्या आधींच, एका मोठ्या भयंकर प्रकरणाचा प्रादुर्भाव हिंदुस्थानांत झाला होता, आणि त्या प्रकरणाशीं, दिनकररावांचा निकट—फारच निकट—संबंध होता. आणि तें प्रकरण थोडक्यांत सांगतां येण्यासारखें नाही. कदाचित् त्याचें चांगलें कथन करण्यास एक भाग देखील पुरावयाचा नाही. तथापि, विस्तारभयास्तव, एका भागांत त्याचें वर्णन करण्याचें आह्मी योजिलें आहे. तो भाग ह्मणजे आतां ह्याच्या पुढचाच होय.

भाग साहावा.

—→○←—

शिपायांचें बंड.

आर्या.

हरिहरजनाश्रय बरा
होतें तदितर जनाश्रयें भंड
लागुनि असमर्थाच्या
कांसेला वस्त्र पावतें दंड.

मोरोपंत.

नदीचा प्रवाह शांतपणें चालत असावा, त्यांतल्या जलचरांनीं स्वस्थपणें क्रीडा करीत फिरावें, आणि तें सगळें पाहून प्रेक्षकांस संतोष होत असावा, असें चाललें असतां, अकस्मात् मध्येंच एक खळगा पडून भोंवरा उत्पन्न व्हावा, त्यानें पाणी खवळून जावें, आणि त्याच्या योगानें जलचरांस अतिशयित पीडा व्हावी, हें दृष्टीस पडणें फार खेदास्पद वाटतें. ह्मणून तें कधीं घडूं नये, अशी माणसाची इच्छा असते. परंतु, तें त्याच्या हातचें नसतें; पराधीन असतें. तोच प्रकार मनुष्याच्या व्यवहा-

रांचा आहे. त्यांतले असे अनिष्ट प्रकार माणसांस निमूटपणें पाहावे लागतात, एवढेंच केवळ नव्हे, तर त्यांत अतिशयित हानिही सोसावी लागते. तसा एक प्रकार ह्या भागांत, सांगावयाचा आहे. तो राजकीय संबंधाचा आहे.

इंग्लिशांचें राज्य हिंदुस्थानांत स्थापित झाल्यास आतां सुमारें दीडशें वर्षें होत आलीं आहेत. आणि दीडशें वर्षें ह्मणजे सुमारें तीन पिढ्यांचा काल होय. इतक्या मुदतीत ह्या देशांत राजकीय अनेक लहानमोठ्या गोष्टी घडल्या. त्यांत इ० स० १८५७ च्या शिपायांच्या बंडाएवढी मोठी गोष्ट दुसरी एक देखील नाही. असें केवळ आह्मांस हिंदुस्थानवासी लोकांसच वाटतें असें नाही; तर आमचे राज्यकर्ते इंग्लिश लोक, ह्यांसही असेंच वाटतें. आणि तें अगदी यथार्थ आहे. कां कीं, त्या बंडाच्या योगाने हिंदुस्थानांतल्या राज्यव्यवस्थेचें सगळें पारडें फिरण्याची वेळ होती. शंभर वर्षेंपर्यंत खपून आणि शेंकडों माणसांचे प्राण खरची घालून जी राज्याची इमारत मोठमोठ्या पराक्रमी इंग्लिश लोकांनीं बांधिली आहे, ती इतकी डळमळूं लागली होती की, ती आतां जमीनदोस्त होते कीं काय, असें तेव्हांच्या इंग्लिश कामदारांस, पावलोपावलीं वाटत होतें. पण, देवाच्या दयेनें, तसें कांहीं एक झालें नाही. ह्यास जीं कारणें त्या वेळीं झालीं, त्यांतल्या एका मुख्य कारणाचा संबंध-प्रत्यक्षतः

ह्मणा कीं परंपरया ह्मणा–दिनकरराव ह्यांच्या कर्तृत्वाशीं होता. ह्मणून, ह्या बंडाच्या सगळ्या इतिहासाच्या भरीस येथें न पडतां, त्या संबंधापुरता त्याचा इतिहास येथें थोडक्यांत सांगावयाचा आहे.

असा अगदीं थोडक्यांत जरी येथें हा इतिहास सांगावयाचा आहे, तरी बंडाच्या कारणांविषयीं आणि आरंभाविषयीं थोडा तरी विचार केल्यावांचून राहावत नाहीं. ह्या विषयावर इंग्रजींत पुष्कळ ग्रंथ झाले आहेत. त्यांत ह्या बंडाचीं कारणें अनेकांनीं अनेक सांगितलीं आहेत. त्यांतलीं कांहीं खरीं आहेत. परंतु, आह्मांस असें वाटतें कीं, बंडाचीं कारणें- खरीं अंतस्थ कारणें–आह्मां एतद्देशीयांस जितकीं कळलीं आहेत, तितकीं एकाही इंग्लिश ग्रंथकारास अद्याप कळलीं नाहींत. ही गर्वोक्ति आह्मीं केली आहे, हिजबद्दल आह्मांला वाचकांनीं क्षमा करावी. कांहीं इंग्लिश ग्रंथकार काडतुसांचें कारण ह्यास लावितात. आणि कितीएक असें ह्मणतात कीं, आपणांतली जात मोडून टाकण्याचा प्रयत्न इंग्लिश सरकार करीत आहे, अशा संशयाचें वेड शिपायांच्या डोक्यांत भरून त्यांनीं बंड केलें. परंतु, वास्तविक पाहिलें असतां ह्या दोहोंतही कांहीं अर्थ नाहीं. बाकी एवढें मात्र खरें आहे कीं, त्यांस इंग्लिशांवर उठावयाचें होतें, त्यास बाह्यात्कारीं दाखवायास हें एक मोठें सबल कारण

सांपडलें. शिवाय, त्यास धर्माचें आंग असल्यामुळें त्याचा प्रसार फार लवकर झाला. सातान्यास कोडतांतला कोणी एक मानसिग ह्या नांवाचा शिपाई ह्याच प्रकारच्या अपराधावरून फाशी दिला. त्याच्या बापड्याच्या मनांत देखील काडतुमें कधी आलेलीं कळली नाहीत. तथापि, कितीएक इंग्लिश लोकांच्या लक्षात कांही कांही मुख्य कारणें आलीं होती. आणि त्या वेळचे ग्वाल्हेरचे पोलिटिकल एजंट मेझर मेकफर्सन साहेब हे त्यांतले एक होते. त्यानी एका ठिकाणी बंडाची मुख्य कारणें मात सागितलीं आहेत. ती ही —

१. हिदुस्थानांतली स्वराज्यें नष्ट होऊन, त्याच्या जागी इंग्लिशांचा अंमल बसला. आणि जुनी राजकुले दरिद्रावस्थेस पावलीं.

२. लोकातले पुढारी आणि मुख्य ह्याचे माहात्म्य मुळीच नाहीसें झाले.

३. इनामे किवा गांवच्या जमिनीच्या संबंधाची जी कामे अनादिकालापासून वंशपरंपरेने चालत आली होती, ती इंग्लिश सरकाराने तहाहयात केलीं.

४. जमिनीचा सारा वसूल करण्याकरितां किवा कर्जाची फेड करण्याकरितां वंशपरंपरेच्या वतनी जमिनी मालकांकडून काढून दुसऱ्यांस देऊं लागले.

५. सरकारचें कोणी केवढेंही काम केलें तरी त्याला

कोणी शाबास ह्मणेना, कीं कोणी सुतळीचा तोडा बक्षीस देईना.

६. हिंदुस्थानांतल्या मोठ्या लोकांशीं, जातींच्या पुढाऱ्यांशीं, किंवा साधारण लोकांशीं इंग्लिश कामदार मिळून मिसळून कधीं राहीनात.

७. इंग्लिश दिवाणी न्यायपद्धति लोकांस आवडेना.

हीं कारणें पुष्कळ अंशीं खरीं आहेत. परंतु, ह्यांची व्यापकता किती होती, हें आमच्या राज्यकर्त्यांच्या लक्षांत आलें नव्हतें. ज्या माणसांस कधीं राजवाड्याबाहेर, चार घोड्यांच्या गाडीवांचून, पडण्याचा प्रसंग न यावा, त्या माणसांस राहायास जागा चांगली मिळूं नये, आणि अन्नें दिवस काढण्याची मारामार पडावी, हें दुःख लहान आहे काय? ह्या दुःखाच्या आगींत कितीएक माणसांचीं अंतःकरणें जळत होतीं. आणि त्यांस असें वाटत होतें कीं, इंग्लिश लोक ह्या देशांत आले ह्मणून आपणांस ही विपत्ति भोगावी लागली आहे. अशा स्थितीमध्यें त्यांस इंग्लिशांकडे पाहून संताप उत्पन्न व्हावा, हें अगदीं साहजिक होतें. बाजीराव पेशवे ब्रह्मावर्तास इ० स० १८५१ ह्या वर्षीं मरण पावले. त्यांस आठ लाख रुपये पेनशन मिळत होतें. त्यावर त्यांच्या सगळ्या परिवाराचा इतमाम चांगल्या प्रकारें चालला होता. तो इतमाम, ते मृत्यु पावल्याबरोबर त्यांचें पेनशन बंद

केल्यामुळें, सगळा नाहीसा झाला. जीं माणसें लक्षाधीश होतीं, तीं भिक्षेकरी झालीं. त्यांना वाईट वाटावें, आणि संताप यावा, हें अगदीं स्वाभाविक होतें. अशी अवस्था दिल्ली, झांशी, नागपुर, सातारा, इत्यादि किती किती ठिकाणच्या राजकुळांस प्राप्त झाली ह्मणून वर्णावी! आणखी, त्यांत एक विचार पाहायास पाहिजे होता. तो हा कीं, अशा प्रकरणांत सार्वभौमांनीं पदच्युतांस जें काय दिलेलें असतें, तें एकट्यास— एकाच्या नौकरीबद्दल एकास पेनशन—असें कांहीं नसतें. ह्याचा संबंध वंशाकडे आणि परिवाराकडे असतो. बाजीराव- साहेबांस आठ लक्ष रुपये देण्याचे ठरविले होते, ते एक- ट्यांकरितां होते असें नाहीं. ते पेशवाई राज्याचे मालक जाणून स्वतः त्यांच्याकरितां आणि त्यांच्या परिवाराकरितां होते. आणखी ज्या लेखावरून हें पेनशन ठरलें, त्या लेखांत मालकम साहेबांनीं देखील हें पेनशन तुह्मांकरितां आणि तुमच्या कुटुंबाकरितां आहे. असें ह्मटलें आहे, असें, चांगल्या आधारानिशीं, हेनरीडुबेर्ली ह्या मडमीनें आपल्या ग्रंथांत, उतरून घेतल्यासारखें करून लिहिलें आहे. तेव्हां, बाजीराव साहेब गेल्याबरोबर फार तर त्यांच्या अंशापुरतें पेनशन बंद व्हावें, आणि कुटुंबाच्या अंशाचें बाकी राहून चालावें, हें योग्य होतें. शिवाय, त्या मानानें पाहिलें ह्मणजे बाजीरावांचे चिरंजीव हेही—परंपरया पेशवाई राज्याचे मा-

लकच व्हावयाचे होते, त्यांचा हक्क त्या पेनशनाच्या कांहीं अंशावर नसावा काय, आणि त्यांचा इतमाम त्या मानानें कांहीं नसावाच काय? हें केवळ आमच्याच मनांत येतें असें नव्हे; तर, धोंडोपंत नानांचा ह्याविषयींचा अर्ज ब्रह्मावर्ताच्या कमिशनरांनीं सरकारांत पाठविला, त्यावर त्यांनींही असेंच लिहिलें होतें. त्याचा उपयोग दुसरा तर कांहीं झाला नाहीं, परंतु, हा अर्ज पुढें रवाना केल्याबद्दल सरकारानें त्यांस जबरदस्त ठपका मात्र दिला! तात्पर्य सांगावयाचें एवढेंच कीं, अशा प्रकारची जी देणगी आमच्या राजकुलोत्पन्नांस मिळाली होती, ती बंद करण्यांत पुरता विचार राहिला नाहीं, हें बंड चेतण्यास मुख्य कारण झालें, ह्यांत कांहींएक संशय नाहीं. अशी अवस्था एतद्देशीय राजांची झाली, त्यांच्या बरोबर ती त्यांच्या आप्तांस, मानकऱ्यांस, सेवकांस आणि इतर संबंधी माणसांसही प्राप्त झाली. आणखी त्यांचा संबंध ज्या इतर लोकाशीं होता, त्या सर्वांस ती जाणवली. ह्मणजे, ह्या विपत्तीची व्याप्ति देशांत बहुत झाली. आणखी ह्यास पूर्वोक्त कारणांची पुष्कळ भर पडली. आणि त्या सर्वांचा परिणाम हा झाला. ह्या कारणांच्या वादांत आह्मांस जास्त पडावयाचें प्रयोजन नाहीं. परंतु, जी गोष्ट सर्वसामान्य होती, ती येथें दिग्दर्शनार्थ सांगितली. आतां ह्या संबंधानें शिंद्यांच्या दरबारांत आणि राज्यांत काय झालें, तें पाहिलें पाहिजे. कां

कीं, प्रकृत ग्रंथाच्या विषयाचा संबंध मुखत्वें त्याशीं आहे.

ह्या प्रसंगीं ग्वाल्हेरदरबाराची स्थिति फार नाजूक होती. शिंदेसरकार अगदीं तरुण होते. त्यांस स्वभावतःच अधिकाराची मोठी आवड होती. सगळे काय ते आपण, असें त्यांस साहजिकच वाटत होतें. शिवाय त्यांस भर देण्यास भोंवतालची मंडळी तयार होती. दिनकररावांवर महाराजांचा विश्वास चांगला बसला होता. तरी त्यांच्या मनाची स्थिति विलक्षण झाली होती. कां कीं इकडे बंडाचा प्रभाव वाढत चालला आहे असा दिसावा; तिकडे इंग्लिश सरकार चिंताक्रांत दिसावें; बंडाचा निभाव लागावयाचा नाहीं, असें भय वाटावें; तरी सगळा देश फिरला तर इंग्लिश लोक तरी काय करतील, असें मनांत यावें; इंग्लिश सरकाराच्या पक्षास धरून राहावें, तर आपल्या सगळ्या देशाशीं वांकडें व्हावें; बंडवाल्यांस जाऊन मिळावें तर, सगळें पारडें फिरल्यास आपण आपल्या राज्यास आणि कदाचित् जीवासही मुकावें; अशी अवस्था कदाचित् प्राप्त व्हावयाची. अशी स्थिति महाराजांच्या मनाची झाली होती. ती साहाजिकच होती. तीवर छाप बसवून, ते आपल्या तंत्राने वागत असें करणें हें एक फार मोठें नाजूक काम ह्या वेळेस दिनकरराव ह्यांस करावयाचें होतें. पण त्यांत त्यांस एक गोष्ट सुदैवेंकरून आधींच अनुकूल झाली होती. ती ही कीं, महाराज कलकत्त्यास

गेले होते, तेव्हां लॉर्ड क्यानिग ह्यांनीं त्यांचा फार संतोष राखिला, आणि कारण पडल्यास दत्तकाची परवानगी आपणांस देऊं, असें अभिवचन दिलें. त्याच्या योगानें महाराजांच्या अंत:करणांत लार्ड क्यानिगांविषयीं आणि एकंदर इंग्लिश सरकाराविषयीं चांगली भक्ति उत्पन्न झाली होती. आणखी, आपणांस राज्यकारभारात जें काय मुख्य काम करावयाचें आहे, तें हें की, आपल्या प्रजेचा संतोष राखणें आणि आपलें राज्य इंग्लिश सरकारच्या इच्छेप्रमाणें चालवून त्यांची शाबासकी मिळविणें हें आहे, आणि ह्यांत आपलें सर्व कल्याण आहे, असा महाराजाचा ग्रह पूर्णपणें झाला होता. शिवाय, तेथें इंग्लिश राज्यवैभव, सैन्याची आणि व्यवस्थेची टापटीप ही पाहून त्यांचे मनांत असें येऊन चुकलें होतें की, इंग्लिश सरकारापुढें ह्या देशांत दुसऱ्या कोणाचें सहसा कांही चालावयाचें नाहीं. आणखी त्यांच्या मनांत वारंवार असें येई की, अठराव्या शतकामध्यें हिंदुस्थानांतल्या एतद्देशीय राजांचें सामर्थ्य चांगलें मोठें असतां आणि इंग्लिश सरकाराचें सामर्थ्य बेताचें असतां, त्यांच्या झटापटींत जर शेवटीं इंग्लिश सरकाराचाच जय झाला आहे, तर, आतांच्या, अगदीं उलट स्थितीमध्यें, एतद्देशीय राजांस जय प्राप्त होण्याची आशा फार कमी आहे—किंबहुना नाही ह्मटलें तरी चालेल. अशी चित्तवृत्ति ह्या आ-

णीबाणीच्या वेळीं झाली होती. ती, चांगली मसलत त्यांच्या मनांत भरविण्यास दिनकररावांस फार उपयोगीं पडली.

शिंदेसरकार आपल्या दरबारच्या मंडळीसह लॉर्ड क्यानिंग ह्यांस भेटायास कलकत्त्यास गेले होते, आणि तिकडून परत आले, तेव्हांच त्यांस उत्तरेकडच्या प्रांतांतल्या इंग्लिश सरकारच्या काळया सैन्यांत कांहीं गडबड असल्याचें कळून आलें. पुढें मे माहिन्याच्या पांचव्या तारखेस मेरट येथें बंड झालें, आणि बंडवाल्यांनीं युरोपियन अमलदारांस ठार मारिलें. पुढें ही बिथराबिथर पसरून, दिल्ली बंडवाल्यांच्या हातीं लागली. हीं वर्तमानें ग्वाल्हेरीस पोलिटिकल एजंट मेझर मेकफर्सन ह्यांस आणि शिंदेसरकारास कळलीं. तेव्हां त्या उभयतांसही फार वाईट वाटलें. ह्या वेळेस ग्वाल्हेरदरबारच्या मनाची स्थिति कशी झाली होती, तिचें वर्णन मेकफर्सन साहेबांनीं एके ठिकाणीं केलें आहे, तें असें:— "महाराज, दिवाण, मानकरी, सरदार आणि लष्करी लोक ह्यांस धर्माचें कारण तर अजीबात खोटें वाटलें. आणखी त्यांच्या मनांत असें आलें कीं, तितक्या वेळापुरता दिल्ली वगैरे ठिकाणीं बंडवाल्यांस जरी जय प्राप्त झाला, तरी तो फार वेळ टिकावयाचा नाहीं. इंग्लंडाहून सैन्य येऊन बंडवाल्यांचा पराभव होईल, आणि इंग्लिशांच्या राज्याधिकाराचें श्रेष्ठत्व कायम राहील. ह्मणून त्यांनीं एकदम आमचा पक्ष

धरिला." अशीच स्थिति खरोखर होती. आणि तदनुसार पुढें वर्तण्याचा त्यांचा निश्चय झाला. इतक्यांत आग्र्याहून लेफ्टेनेंट गव्हरनर साहेबांनीं ग्वाल्हेर कंटिंजंटपैकीं स्वारांची मदत् मागितली. ती लागलीच तिकडे रवाना केली, आणि दिवाण दिनकरराव हे त्या वेळेस तवरघार जिल्ह्यांत स्वारीस गेले होते, त्यांस ताबडतोब ग्वाल्हेरीस बोलावून घेतलें. पुढें दिवसेंदिवस बंड अधिकाधिक पसरत चाललें. तेव्हां शिंदे-सरकारांनीं आपण स्वतां तयार केलेलीं बाडीगार्डपैकीं स्वार व तोफखाना हीं इंग्लिशांच्या मदतीस पाठविण्याची इच्छा पोलिटिकल एजंट ह्यांस प्रदर्शित केली. आणि त्याप्रमाणें त्यांस तिकडे रवाना करून त्यांच्या बरोबर गणपतराव चव्हाण हे दिले. त्यांजबरोबर कपृतान क्यांबेल हे इंग्लिश अमलदार होते. नंतर ईटावा येथें दंगा झाल्याचें कळलें. तेव्हां त्याच्या बंदोबस्तास कंटिजंटपैकीं राहिलेले लोक, व खटक्यांच्या स्वारांतले २०० स्वार तिकडे पाठविले.

ग्वाल्हेरीपासून तीन कोसांवर मुरार ह्मणून एक नदी आहे, आणि गांव आहे. तेथें शिंद्यांच्या लष्कराची छावणी असते. तेथें कंटिंजंट फौजेंतली जी फौज शिल्लक राहिली होती, तीही बिथरण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं. त्याचें एक उदाहरण मेकफर्सन साहेबांनीं दिनकररावांच्या संबंधानें एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. तें असें:—"तारीख २९

आणि २६ ह्या दोन दिवसांत शिपायांचीं माथीं फिरल्यासारखीं दिसूं लागलीं. आणि त्या सगळयांच्या डोक्यांत असें भरलें कीं, बंडाचे सर्वांत मोठे शत्रु काय ते दिवाण दिनकरराव आहेत. आणि ही गोष्ट इतकी उघड दिसून आली कीं, २६ व्या तारखेस दिवाणांच्यानें मला नेहमींप्रमाणें लष्करांत तारहपिसाच्या शेजारीं येऊन भेटवेना. ह्मणून, मी ती जागा सोडून पुनः रेसिडेन्सींत जाऊन राहिलों. तेव्हां त्यांची माझी गांठ पडली." अशी स्थिति चालली होती. इतक्यांत कंटिजंट फौजेंतले जे लोक निमच येथें ठेविलेले होते, ते बंडावले. तेव्हां तर मुरारछावणींतल्या लोकांस मोठाच आवेश चढला. तरी त्या सुमारास झांशीस बंड उठल्याची खबर आल्यामुळें, त्याच्या बंदोबस्ताकरितां ह्या कंटिजंटांपैकीं कांहीं लोक रवाना केले. ते तीन कोस गेले नव्हते तोंच, आह्मी बंडवाल्यांशीं लढणार नाहीं, असें ह्मणूं लागले. तेव्हां त्यांस परत बोलावून आणिलें. हें वर्तमान ता० १० जून रोजीं झालें. तेव्हां, तेथील काळया सैन्यावर युरोपियन लोकांचा विश्वास नाहीसा होऊन, ते दुसऱ्या दिवशीं महाराजांच्या वाड्यांत स्वसंरक्षणार्थ येऊन राहिले. ह्या वेळेचें वर्णन मेकफर्सन साहेबांनी असें केलें आहे कीं, " दिनकरराव दिवाण हे बंडाचे कट्टे शत्रु आहेत, असें जरी सगळे लोक मानीत होते, आणि बारीक बारीक

मेझर मेकफर्सन.

बोलत होते, तरी, त्यांची खरी योग्यता जाणून महाराजांनीं त्यांजवरच सगळा विश्वास टाकिला, आणि त्यांस सगळे अधिकार दिले. ह्या वेळेस दिवाणांबरोबर सेनापति बाबा माहुरकर आणि नायब सेनापति बाबा बळवंतराव जिनशीवाले हे दोन कामदार जीवेंभावें काम करीत होते. त्यांचा फार उपयोग झाला." ह्यांच्या व्यवस्थेने तो दिवस निभावला. पुढें पुन अमळ स्थिरस्थावर वाटल्यावर ते बाविसाव्या तारखेस आपापल्या जागी जाऊन राहिले. परंतु, पुढच्या महिन्याच्या तेराव्या तारखेस दोन प्रहरी शिपायांनीं दोन बंगले जाळिले, आणि १७ गोऱ्या माणसांस ठार मारिलें. तेव्हां बाकी राहिलेली युरोपियन मंडळी अर्थातच पुन. शिंदेसरकारच्या वाड्यात आश्रयास जाऊन राहिली.

हें वर्तमान पोलिटिकल एजंट मेझर मेकफर्सन ह्यांस कळल्यावर, ते, मुरारेपासून तीन कोसावर राहात होते, तरी, वाटेंतले बंडवाल्याचे हल्ले चुकवीत चुकवीत, दरबारवकील श्रीनिवास गोविंद ह्यांस बरोबर घेऊन, मोठ्या तजविजीनें, प्रथम राजवाड्यांत आले, आणि मग तेथून, महाराज, दिवाण व इतर दरबारमंडळी फुलबागेंत होती, तेथें आले. मुरारचे बहुतेक युरोपियन लोक तेथेंच जमा झाले होते. तेथें सर्वानुमतें असें ठरलें कीं, सगळ्या युरोपियन लोकांनीं एकदम निघून आग्र्यास जावें. त्याप्रमाणें त्यांस तिकडे

ता० १४ रोजीं महाराजांनीं, बरोबर कांही फौज रक्षणार्थ देऊन, रवाना केलें. परंतु, लागलेंच त्यांच्या मनांत असें आलें कीं, आपण इंग्लिशांस साह्य करितों असें जर मुरारच्या लष्करी काळ्या लोकांस कळलें, तर ते आतांच आपणांवर उठतील, आणि काय करतील कोण जाणे. ह्मणून त्यांच्या बरोबर दिलेली फौज परत बोलावून आणिली. तरी, शिदेसरकारच्या शिकरवारी जिल्ह्यांतील जारा ह्या गांवचे ठाकुर बळदेवसिग ह्यांनीं दिनकरराव ह्यांचे आज्ञेवरून आपलीं विश्वासू माणसें बरोबर देऊन त्या माणसांस, दुसऱ्याच एका आडवाटेने, सुरक्षितपणें नेऊन धोलपुरच्या राजांच्या स्वाधीन केलें. आणि त्यांनीं तेथून त्यांस पुढें आग्र्यास पोंचतें केलें. ह्या कामाबद्दल बळदेवसिग ह्यांस दिनकरराव ह्यांनीं शिदेसरकार व इंग्रजसरकार ह्यांजकडून जहागीर देवविली.

तरी इकडे लष्करांत स्वस्थता नव्हती. कंटिजंट फौजेंतले जे लोक मुरारेस होते, त्यांनी शिदेसरकारास अशी विनंति केली कीं, इंग्रजांशीं लढण्यास आपण आमचे पुढारी व्हावें, ह्मणजे आपण सगळे एकदम आग्र्यावर जाऊं. हें बोलणें महाराजांस आणि दिवाणांस विषवत् वाटलें. तरी, तें ऐकून घेऊन स्वस्थ बसणें भाग पडलें. एवढेंच केवळ नव्हे, तर त्या शिपायांस कांहीं दुसऱ्या प्रकारच्या गोष्टी सांगून, आणि

त्यांच्या ठायीं आपणांविषयीं थोडी पूज्यबुद्धि उत्पन्न करून, किंचित् दम खाण्यास त्यांस मोठ्या आर्जवानें सांगावें लागलें. ह्मणजे अशा प्रसंगीं कसें वागावें ह्याविषयीं नारदांनीं-धर्मराजास सांगितलें होतें कीं,

ओंवी.

एक प्रकट लोकीं बोलावें एक साधुकर्णींच सांगावें
एक मनींच गौप्य ठेवावें हें तू बरवें जाणसी कीं.

श्रीधर.

ह्याप्रमाणें ते वागले. त्याचा उपयोग झाला. ह्याचें कारण एवढेंच होतें कीं, त्यांवर त्या शिपायांची निष्ठा होती. ती त्यांस त्यांचा उपमर्द करूं देईना.

पण हा सगळा जुलमाचा रामराम होता. एकमेकांस आंतून निरोप जाऊन कंटिजंट फौजेंतल्या सगळ्या शिपायांचीं मनें बिघडलीं होतीं. आणि ते सगळे बंडवाल्यांस जाऊन मिळत होते. अशा वेळेस आपणांस कांहीं आधार असावा ह्मणून, दिनकररावांनीं, मुख्य जमीनदार व ठाकुर होते, त्या सर्वांस आपापले लोक घेऊन राजधानीचे रक्षणास येण्याविषयीं आमंत्रण केलें. तेव्हां, त्यांतच त्यांस अमळसा अभिमान वाटून, त्यांनीं आपापले लोक ग्वाल्हेरीस आणिले. हे कांहीं लढाईस उभे करण्यासारखे नव्हते. तरी, ते, दुसऱ्या बिथरलेल्या लोकांस दरारा पडण्यास उपयोगीं पडले.

आपल्या ताब्यांतल्या मुलखांत बंड होऊं नये, अशी महाराजांची आणि दिवाणांची फार इच्छा होती. परंतु, मगळें रान बिघडलें, तेथें त्यांचा उपाय चालेना. संबळ गडच्या ठाकुरानें बंड केलें. तें, तेथील सुभे गोविंदराव विठ्ठल ह्यांनीं मोडिलें. मंदसोर येथील शिबंदींतल्या मुसलमानांनीं दंगा माजविला, आणि तेथील सावकार लोकांस त्रासविलें. असे आणखी दुसऱ्या कितीएक ठिकाणीं लहान-मोठे दंगे झाले.

हें बस्तान बिघडतां बिघडतां, इंदुरास जी इंग्लिशांची फौज होती, ती बंडावून, शिंद्यांच्या मुलखांत शिरली, आणि उपद्रव देऊं लागली. तिच्या बरोबर, शिंद्यांच्या चाकरीस जे मुसलमान होते, ते पांच साहाशें लोक, बंडाचा झेंडा उभारून दिल्लीकडे चालते झाले.

पुढें आक्तोबर महिन्यांत तात्या टोपे हे ग्वाल्हेरीकडे आले. त्यांस बिथरलेले शिपाई मिळाले. आणखी त्या सगळ्यांस असें वाटूं लागलें कीं, आपण कानपुरास जावें. तो त्यांचा बेत दिनकररावांस बरा दिसला. कां कीं, ते गेल्यानें आपल्या राज्यांतली एक मोठी पीडा सध्यां गेली असें होईल, आणि कानपुरास त्यांस पुरून उरण्यासारखी इंग्लिशांची तयारी होती, हें त्यांस कळलें होतें. ह्मणून त्यांनीं त्यांस गाड्या वगैरे वाहनें मिळवून देऊन, युक्तीनें त्यांची

स्वारी तेथून काढून दिली. ह्या युक्तीस मेझर मेकफर्सन ह्यांचें अनुमोदन होतें. आपल्या बचावास कधीं कधीं शत्रूस साह्य करावें लागतें, तें हें असें.

तात्या टोप्यांच्यानें शिंदे वळत नाहींत असें पाहून नानासाहेब पेशव्यांनीं त्या कामाकरितां कोणीएक शास्त्री ग्वाल्हेरीस गुप्तपणें पाठविला होता. तो शिंदेसरकारच्या फौजेंत फितूर करून, तीस बंडवाल्यांस मिळण्यास सांगत होता. पण तो तेथील सुभे गोविंदराव नारायण ह्यांस सांपडला. त्यांनीं त्यास झांशीस इंग्लिश लष्करांत पाठवून दिलें. तेथें त्यांनीं त्यास ठार मारलें.

ह्याप्रमाणें महाराज जयाजीराव शिंदे आणि त्यांचे दिवाण मोठ्या युक्तीनें आपल्या राज्यांत स्वस्थता राखीत होते. ह्या स्थितीचें वर्णन झांशीच्या राणीच्या चरित्रांत असें केलें आहे—"शिंदे अथवा त्यांचे दिवाण दिनकरराव ह्यांनीं आपला अंतस्थ हेतु त्यांस कोणत्याही प्रकारें कळूं न देतां, दृढनिश्चयानें, धैर्यानें आणि चातुर्यानें ता० १९ आक्टोबर-पर्यंत त्यांच्याशीं गोड बोलून त्यांच्या पक्षास आपलें आनुकूल्य दाखवून आपलें रक्षण केलें. त्या वेळीं जो प्रसंग होता, तो शिंदेसरकार व दिनकरराव ह्यांच्या मैत्रीरूप सुवर्णरेषेचा उत्तम परीक्षा पाहण्याचा निकषच होता, असें ह्मटलें तरी चालेल. शिंदेसरकारास फक्त दिवाण आणि दुसरे दोन सर-

दार अनुकूल होते." येथें आह्मी, तेव्हांच्या दरबारच्या खऱ्या माहितीच्या आधारानें असें ह्मणतों कीं, ह्या प्रकरणांत, दिनकरराव हे महाराजांस अनुकूल होते, असें ह्मणण्यापेक्षां, महाराज हे दिनकररावांच्या मसलतीबाहेर गेले नाहींत, असें ह्मणावें. असें होतें खरें, आणि तेथें कांहींशी स्वस्थता होती खरी, तरी बाहेर सगळा कल्लोळ उडाला होता. झांशीच्या राणीसाहेब लक्ष्मीबाई ह्यांचा आणि इंग्लिश सरकाराचा बेबनाव होऊन, त्या राणीसाहेबांस इंग्लिशांनीं पळायास लाविलें. त्या काल्पी येथील बंडवाल्यांस जाऊन मिळाल्या. तेथें लक्ष्मीबाईसाहेब, तात्या टोपे, नानासाहेब पेशवे, आणि बांद्याचे नवाब हीं आणि ह्यांच्या फौजा एकत्र होऊन राहिल्या होत्या. त्यांची आणि इंग्लिशांच्या फौजेची लढाई काल्पी येथें झाली. ती तीन दिवस चालून मे महिन्याच्या २४ व्या तारखेस इंग्लिशसैन्यास पूर्ण जय मिळून त्यांचा अंमल शहरांत बसला. तें शहर पुष्कळ दिवस बंडवाल्यांच्या स्वाधीन असल्यामुळें तेथें त्यांची युद्धाची तयारी फार चांगली होती. ती सगळी आयतीच इंग्लिश सैन्याच्या हातीं लागली. ह्मणजे ज्या साहित्यानें त्यांचे जीव जावयाचे होते, तें साहित्य त्यास स्वशत्रूंचे जीव घेण्यास उपयोगीं पडलें. नुसती बंदुकीची दारू ६०००० पौंड तेथें होती! शिवाय दुसरें सामान होतें. आणि ह्या सगळ्याची किमत कमींत कमी

दोन लाख रुपये असावी. ह्याप्रमाणें, काल्पीस पराभव पावल्यानंतर त्या सगळ्या बंडवाल्यांनीं ग्वाल्हेरीकडे चाल केली. ते ता० १२ मे रोजीं मुरारछावणीच्या पलीकडे तीन कोसांवर येऊन उतरले. तेव्हां, महाराज आणि दिवाण ह्यांस मोठा विचार पडला. आणखी त्यांस खचीत असें वाटलें कीं, आपले संग्रहीं जे पुष्कळ पुरवैये कवाईत शिकलेले आहेत, त्यांचेच भाईबंद लखनौकडून बंडवाल्यांच्याबरोबर आले आहेत, आणि शिंदेसरकारानें इंग्लिशसरकारचा पक्ष धरिला होता, हें त्या सर्वांस विषम वाटत होतें, तेव्हां, अशा लोकांच्या इमानावर विश्वास ठेवून लढाई करणें बरें नाहीं. परंतु, खासगत फौजेवर महाराजांचा पूर्ण भरंवसा होता. ती फौज बरोबर घेऊन मुरारच्या बाजूस ता० १ जून.१८५८ रोजीं, मोठ्या प्रातःकाळीं, महाराज स्वतः बंडवाल्यांशीं लढण्यास उभे राहिले. आणखी, बंडखोर जमाव करून पुढें आल्याबरोबर, त्यांजवर हल्ला करण्याविषयीं त्यांनीं त्यांस हुकूम केला. त्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं बाडीगार्ड पलटणीनें मात्र इमानेइतबारें आपलें काम उत्तम प्रकारें केलें. त्यांतला सरदार आपा शिंदा हा पतन पावला; तरी, ते कचरले नाहींत. परंतु इतर फौजेनें, तीस तात्या टोप्यांनीं पूर्वींच फितूर करून ठेविलें असल्यामुळें, त्यांचा विश्वासघात केला. त्यांतल्या कांहीं लोकांनीं, उगाच,

वरकरणीकरितां, वायबार काढिले. हें महाराज जयाजीरावांच्या दृष्टीस पडतांच, त्यांस असें वाटलें कीं, अशा स्थितींत ह्या ठिकाणीं लढत उभें राहणें हें शहाणपणाचें नाहीं. ह्मणून, ते जे तेथून निघाले, ते नीट फुलबागेंत आले, आणि धोलपुरच्या मार्गानें, तिसऱ्या तारखेस आग्र्यास येऊन सुरक्षितपणें पोंचले. त्यांच्या मागून दिवाण दिनकररावही तिकडे गेले. बायजाबाईसाहेब व चिमणाराजासाहेब ह्या नरवराकडे गेल्या. त्यांच्या बरोबर दिनकरराव ह्यांचेंही कुटुंब गेलें.

महाराज आणि दिवाण हे राजधानी सोडून निघून गेल्याचें कळल्यावर, बाकीची सरदार आणि मानकरी ह्यांची मंडळी आपापल्या बचावाच्या उद्योगास लागली. कांहीं लोक, दिवाण आणि महाराज ह्यांच्या मागोमाग आग्र्यास गेले. त्यांत दिवाणांचे बंधु गंगाधरराव आणि पुतण्ये विनायकराव होते.

ह्या प्रकारेंकरून ग्वाल्हेर मोकळी पडली, तेव्हां, ती अनायासें बंडवाल्यांच्या हातीं लागली. त्या बंडवाल्यांमध्यें पेशव्यांचे पुतण्ये रावसाहेब, तात्या टोपे, झांशीच्या राणी लक्ष्मीबाईसाहेब, आणि बांद्याचे नवाब हीं माणसें मुख्य होतीं. त्यांनीं प्रथम तुरुंग खुला करून सगळे बंदीवान सोडिले. आणि सगळा खजीना आपल्या स्वाधीन करून

घेऊन, शहरांत लूट वगैरे कांहीं होऊं नये असा बंदोबस्त ठेविला, आणि बांद्याचे नवाब हे दिवाण दिनकरराव ह्यांच्या वाड्यांत जाऊन राहिले. तेथें त्यांनीं त्याचें फार नुकसान केलें. त्या नुकसानीबद्दल महाराज जयाजीराव ह्यांनीं दिनकरराव ह्यांस पंधरा हजार रुपये दिले. रावसाहेबांनीं शिंद्यांच्या फौजेची तीन महिन्यांची पगाराची बाकी देऊन टाकून, शिवाय त्यांस दोन दोन महिन्यांचा पगार बक्षीस दिला. त्यास एकंदर नऊ लाख रुपये लागले. शिवाय त्यांनीं आपल्या स्वतःच्या लष्करास साडेसात लाख रुपये वांटले. झांशीच्या राणीसाहेबांस वीस हजार रुपये दिले, बांद्याचे नवाब साहेबांस साठ हजार दिले, आणि त्यांनीं आपण स्वतः पंधरा हजार मोहरा घेतल्या. अशा प्रकारें एकंदर साडेएकुणीस लाखांचा हिशोब लागला. दीड लाखाचा कोठें पत्ता लागला नाहीं. शिवाय, रावसाहेबांनीं स्वतः महाराजांचें जवाहीर,—सुमारें ३९६ नग होते—तें आपण स्वतः ठेविलें. लहान मुलांच्या दागिन्यांची पेटी मात्र काय ती बंडवाल्यांच्या हातीं सांपडली होती. तिन्नी त्यांनीं काय व्यवस्था केली ती समजली नाहीं. बाकीचें सगळें जवाहीर सुरक्षित राहिलें. महाराजांचा पिलखाना, पागा इत्यादि सर्व कांहीं रावसाहेबांनीं आपण घेतलें. अशा प्रकारें ह्या वेळीं शिंदेसरकारचें नुकसान फार झालें. आणि रावसाहेब तेथें गादीवर बसून आपणांस राजे ह्मणवूं लागले.

ग्वाल्हेर स्वाधीन झाल्यावर जून महिन्याच्या तिसऱ्या तारखेस फुलबागेंत मोठा दरबार भरला. सगळे मुत्सद्दी आणि मानकरी जागचे जागीं बसल्यावर श्रीमंत रावसाहेब पेशव्यांची स्वारी तेथें सिंहासनारूढ झाली. तेव्हां सर्वांस मोठा संतोष झाला. सरदार मानकऱ्यांस पोषाक दिले. रामराव गोविंद नामक एका गृहस्थास मुख्य प्रधान नेमिलें. तात्या टोपे ह्यांस सेनापतींचे जागीं कायम करून त्यांस एक रत्नखचित तरवार बक्षीस दिली. श्रीमंत रावसाहेब पेशवे ह्यांनीं पेशवाईचीं वस्त्रें घेतलीं. तोफांच्या सरबत्त्या झाल्या, आणि वाद्यघोषानें दशदिशा दणाणून गेल्या. पुढें ब्राह्मणसंतर्पण पुष्कळ झालें. आणखी नृत्यगायनाचा थाट उडून राहिला. हें झांशीच्या राणीसाहेब लक्ष्मीबाई ह्यांस मुळींच पसंत वाटलें नाहीं. त्यांनीं श्रीमंतांस असें सुचविलें कीं, ह्या प्रसंगीं ब्राह्मणसंतर्पण करणें प्रशस्त नाहीं, तर, ह्या वेळीं, सैन्यसंतर्पण

तात्या टोपे.

करून स्वराजसत्तेस चांगली बळकटी आणण्याचा उद्योग करणें हेंच आवश्यक आहे. परंतु, त्यांची मसलत कोणीं ऐकिली नाहीं. आणि कोणाचा जोडा कोणाच्या पायांत नव्हता. ह्याविषयीं झांशीच्या राणीच्या चरित्रांत ह्मटलें आहे कीं, "ग्वाल्हेर येथें हिंदुपद्पादशाही नव्हे पण झोटिंगबादशाही मात्र उत्तम प्रकारें चालू झाली." तेंच खरें होतें. प्रसंगाचा तरी उपयोग करतां आला पाहिजे.

इकडे महाराज आग्र्यास पोंचल्यावर तेथें लेफ्टनेंट गव्हर्नर साहेबांनीं त्यांचा यथायोग्य आदरसत्कार केला, आणि लागलीच इंग्लिशांची फौज ग्वाल्हेर परत घेण्याकरितां तयार झाली. तिचे मुख्य सेनापति सर ह्यू रोज हे होते. ह्यांनीं प्रथमतः मुरारेवर हल्ला करून ती घेतली. आणखी मग त्यांनीं ग्वाल्हेरीवर चाल केली. तेव्हां मुरारेस त्यांच्या लष्करास महाराज जयाजीराव शिंदे आणि दिवाण दिनकरराव हे आग्र्याहून येऊन मिळाले होते. ग्वाल्हेरीस उभयपक्षांचें मोठेंच युद्ध झालें. हें राहून राहून जून महिन्याच्या पहिल्या तारखेपासून अठराव्या तारखेपर्यंत चाललें होतें. परंतु शेवटीं, इंग्लिशांचें सैन्य आणि शिंदेसरकारचें सैन्य हीं एकत्र झाल्यावर त्यांच्यापुढें बंडवाल्यांचें कांहीं चालेनासें झालें.

आणि १८ व्या तारखेच्या भयंकर समरांत बंडवाल्यांचा अगदीं पराभव झाला. त्याच समरांगणांत झांशीच्या राणी

राणा लक्ष्मीबाईसाहेब

लक्ष्मीबाईसाहेब ह्या पडल्या. त्या वेळेस त्या, भर समरांगणामध्यें, मर्दानी पोषाक करून, मोठ्या थोरल्या पाटाळावर बसून, इंग्लिशांच्या सैन्याशीं लढत होत्या. त्यांच्या मृत्यूच्या दोन वेगळ्या वेगळ्या हकीकती आहेत. त्यांच्या बरोबरच्या एका नौकराच्या सांगण्यांत असें आलें कीं त्यांस

घोड्यावर असतां, प्रथम एक गोळी लागली, आणि मग एक तरवारीचा घाव लागला, आणि त्यासरशा त्या खालीं पडून मरण पावल्या. आणखी दुसरी हकीकत अशी आहे कीं, ह्या घायांनीं व्याकुळ झालेल्या स्थितींत त्यांस छावणींत नेलें. तेथें, प्राण जाण्याच्या आधीं त्यांनीं, सतीप्रमाणें चिता रचवून, तीस आपल्या हातानें अग्नि लाविला. ह्यांतलें कोणतेंही खरें असलें, तरी तें त्या राणीसाहेबांच्या यशास भूषणावहच आहे. ह्या राणीसाहेब जात्या मोठ्या तेजस्वी होत्या. त्यांस राज्य गेल्याचा अतिशयित खेद झाला होता, आणि त्या संबंधाच्या त्यांच्या प्रयत्नांत त्यांचा फार अपमान झाला होता. तो त्यांना सहन झाला नाही. ह्मणून त्या बंडांत सामील झाल्या, असें दिसतें. ह्यांत कांहीं विलक्षण वाटत नाहीं. बाकी, त्यांचं मन जर असें नसतें, इंग्रजांकडे असतें, तर, त्यांस, शिंदेसरकाराप्रमाणें, इंग्लिशांस सहज मिळतां आलें असतें. ज्यांस इंग्लिशांशीं युद्ध करायाचें शौर्य आणि सामर्थ्य होतें, त्यांस इंग्लिशांस येऊन मिळण्याचें शाहाणपण नव्हतें, अशी कल्पना करणें, हें अगदीं असंबद्ध दिसतें. असो.

अठराव्या तारखेस सगळे बंडवाले ग्वाल्हेरींतून पळवून लाविल्यावर विसावे तारखेस मध्यहिंदुस्थानचे गव्हरनर जनरलांचे एजंट आणि सर ह्यू रोज सेनापति ह्यांनीं

सर ह्यू रोज.

महाराज जयाजीराव शिंद्यांस, मोठ्या समारंभानें राजवाड्यांत सिंहासनावर बसविलें, आणि त्यांचें पूर्वींचें होतें त्याप्रमाणें सगळें राज्य त्यांच्या स्वाधीन केलें. तेव्हां त्या दरबारास दोनशें इंग्लिश लष्करी अम्मलदार हजर होते. शिंदेसरकारांनीं इंग्लिश सरकाराचे फार फार आभार मानिले, आणि आपल्या राजनिष्ठेस जागून उत्तम आचरण केल्याबद्दल इंग्लिश कामदारांनीं इंग्लिश सरकाराच्या वतीनें त्यांची

फार फार तारीफ केली. आपल्या महाराजांचें राज्य पुनः स्थापित झालें ह्मणून सगळ्या प्रजेस मोठा संतोष झाला. आणि शिंदेशाहीची व्यवस्था नीट लागून काम पूर्वीप्रमाणें शांतपणें चालू लागलें.

ह्या बंडापासून शिंदेसरकारास फार त्रास सोसावा लागला. तरी ते इंग्लिश सरकाराशीं उत्तम राजनिष्ठेने वागले. हें जाणून इंग्लिश सरकारांनीही त्यांचा मोठा मान केला. त्यांस तीन लाखांचा मुलूख दिला. आणि दिनकरराव दिवाण ह्यांस पांच हजार रुपयांची जाहागीर दिली. शिंद्यांच्या राज्यांतील अमझरा येथील राजाने बंड केलें होतें, त्यास इंदूर मुक्कामी फांशीं दिलें, आणि त्याचा दोन लाखांचा मुलूख इंग्रज सरकाराने शिंदेसरकारास दिला. आणि त्यापैकीं कांही मुलूख त्यांनी आपल्या सरदारांस दिवाण दिनकरराव ह्यांच्या सल्लयाने द्यावा, असें ठरविलें. त्याप्रमाणें शिंदेसरकारानेही मोठ्या उदारपणाने, नवीन मिळालेल्या मुलुखांतून, आपल्या मंडळीस जाहागिरी दिल्या. त्यांत दिनकररावांचा अंश मोठा होता. त्या देणग्यांची संक्षिप्त यादी अशीः—

दिनकरराव	२००००
माधवराव फाळके	१९०००
बाबा बळवंतराव	१९०००

बाबा माहुरकर	१५०००
बापू घोरपडे	१२०००
मौलवी महमद् नासिरखा	५०००
वासुदेव भाऊ	२०००
रामराव	५०००
वामन अण्णा वकील	२०००
श्रीनिवास गोविद्	३०००
लाला शिवलाल अखबरनवीस	५००

दिनकररावांच्या संबंधाचें बंडाचें प्रकरण येथें संपलें. ह्मणून हें आतां आटपलें पाहिजे. तरी, ह्या बंडाच्या आणीबाणीच्या वेळीं त्यांजवर जोखीम किती होतें, त्यांनीं दक्षता किती ठेविली होती, आणि त्यांच्या वजनाच्या आणि कर्तबगारीच्या योगानें केवढें कार्य झालें, तें थोडक्यांत सांगायाचा उत्तम समय ह्मटला ह्मणजे हाच आहे. ह्मणून त्याविषयीं थोडें लिहिलें पाहिजे.

बंडाची वेळ मोठ्या आणीबाणीची होती. अनेक कारणांनीं लोकांचीं मनें बिघडलीं होतीं. इंग्रज सरकारावर उठायाची तयारी आंतून आंतून बहुतेक सर्वत्र होती. आपली राजसत्ता गेली आहे, ती परत मिळविण्याची ही उत्तम संधि आहे, असें कांहीं लोकांस वाटत होतें. आणि त्याकरितां ते लोक अगदीं उतावळे झाले होते. आणखी ह्याच्या विरुद्ध जो

कोणी शब्द काढील तो निमकहराम—स्वदेशशत्रु—असा ग्रह झाला होता. आणि एतद्देशीय राजेरजवाड्यांच्या दरबारांत हा ग्रह फार प्रबल होता. महाराजपुरच्या लढाईचा प्रसंग ज्या मंडळीनें आणिला होता, त्या मंडळीचा अवशेष अद्याप शिंद्यांच्या दरबारांत होता. आणि त्या अवशेषांत हा ग्रह बलवत्तर असून. ही मंडळी महाराजांच्या कानाशीं लागणारी—प्यारी—होती. आणखी, ही स्थिति जाणून, दिनकरराव हे पक्कें ओळखून होते की, राजसत्ता गेली आहे ती कदाचित् कांही वेळपर्यंत ही मंडळी मिळवील, परंतु, ती स्वाधीन ठेवणें आणि तिचा चांगला उपयोग करणें हें त्या मंडळीच्या हातून कधीं व्हावयाचें नाही, ह्मणून, हा सगळा वृथा शीण व्हावयाचा आहे, आणि शेवटीं नाश व्हावयाचा आहे, ह्मणून त्या पक्षास अनुकूल होणें हें देशाचा सर्वस्वीं नाश करणें आहे, तें आपण सर्वथा करूं नये. ह्मणून, ते ह्या बंडाच्या विचारास नेहमीं उघडपणें प्रतिकूल असत. आणि ह्यास अनुकूल न होण्याविषयीं, आणि त्या मंडळीच्या सल्ल्यानें न चालण्याविषयीं ते महाराजांस नित्य सांगत असत. आणखी, महाराजांस आपले मताप्रमाणें वळविण्यास विरुद्ध पक्षाची मंडळी भगीरथ प्रयत्न करीत होती, हें दिनकरराव ह्यांस स्पष्ट कळलें होतें. त्यामुळें सर्व स्थिति बरोबर संभाळण्यास—ह्मणजे बंडवाल्यांस अनुकूल असा कल दरबा-

रांत न होऊं देण्याविषयीं—त्यांस फार फार जपावें लागत असे. तें किती कठिण होतें, त्याचें एकच उदाहरण सांगतों.

तारीख ३१ मे रोजीं शिंदेसरकारचा मुक्काम, इंग्लिश सैन्याबरोबर, मुरारेच्या जवळ होता. त्यांस जवळच्या मंडळीने मसलत दिली की, आपल्या ८००० सैन्यानिशीं आणि २४ तोफांनिशीं मुरारच्या बंडवाल्यांवर हल्ला करावा. त्याप्रमाणें तयारी झाली. परंतु, सायंकाळी दिवाण दिनकरराव ह्यांनीं इकडचा तिकडचा पुरता शोध करून, तो महाराजांस कळवून, त्यांजकडून तो बेत रहित करविला. पुढें अपरात्र झाल्यावर दिनकरराव महाराजांपासून उठून आपल्या बिऱ्हाडीं गेले. त्याबरोबर जवळच्या मंडळीने पुनः लागलीच उचल करून, महाराजांचें मन भरून त्यांकडून, त्या सैन्यानिशीं बंडवाल्यांवर, मध्यरात्र उलटल्यावर हल्ला करविला. त्यात महाराजांच्या फौजेचा मोड झाला. आणि त्यांस आग्र्याकडे निघून जावें लागलें. ह्याचें तात्पर्य सांगावयाचें एवढेंच की, दिनकरराव अगदीं स्पष्टपणें बंडवाल्यांस विरुद्ध आणि इंग्लिश सरकारास अनुकूल अगदीं आरंभापासून होते. ते बाकीच्या मंडळीच्या डोळ्यांत खड्यासारखे खुपत असत, आणि ती मंडळी ह्यांची सल्लामसलत हाणून पाडण्यास भगीरथ प्रयत्न करीत असे. परंतु त्यांत एक मोठें सुख होतें कीं, दिनकररावांविषयीं महाराजांचें मन अगदीं निर्मळ होतें.

ते इमानी आहेत, शाहाणे आहेत, दूरदृष्टि आहेत, अशी त्यांची खातरी होती, आणि परिणामीं त्यांचीच मसलत उपयोगीं पडते असें त्यांच्या प्रत्ययास आलें होतें, त्यामुळें, त्यांच्या तोंडावर त्यांच्या विरुद्ध एक शब्द बोलण्यास त्यांस बरें वाटत नसे.

दुसरी एक गोष्ट. शिपाई लोकांत बंडाचा प्रादुर्भाव झाल्या वर, पोलिटिकल एजंट ग्वाल्हेरीहून निघून आग्र्यास गेले. आणि तेथून ग्वाल्हेरच्या संस्थानाची व्यवस्था पहात होते. त्याविषयीं चार्लस रेक, आग्रा येथील सदर कोर्टाचे जज्ज ह्यांनीं आपल्या पुस्तकांत असें ह्मटलें आहे कीं, "पोलिटिकल एजंट ह्यांचें उत्कृष्ट वजन, शिंदेसरकारचे दिवाण दिनकरराव ह्यांजवर होतें. ते दिनकरराव त्या पोलिटिकल एजंटांच्या ह्मणण्याप्रमाणें वागत होते. आणि दिनकरराव ह्यांचें फार चांगलें वजन महाराजांवर होतें. त्याच्या योगानें महाराज त्यांच्या तंत्रानें वागत असत. अशी स्थिति असल्याच्या योगानें, पोलिटिकल एजंटांस, परस्पर आग्र्यास राहून, ग्वाल्हेरची व्यवस्था आपल्या इच्छेप्रमाणें ठेवतां आली."

ह्या सगळ्या गोष्टींचें तात्पर्य एक आहे. तें हें कीं, ग्वाल्हेरच्या दरबारांत आणि राज्यांत बंडाचा जो प्रादुर्भाव झाला नाहीं—तात्या टोप्यांसारख्या मुत्सद्दी मनुष्यांनीं गुप्त-

पर्णे येऊन ज्या मसलती करून ठेविल्या होत्या, त्या सगळ्या फुकट गेल्या—त्यास कारण. मुख्यत्वेंकरून दिनकरराव होत.

हें काम दिनकररावांनीं केवढें मोठें केलें आहे, ह्याची कल्पना, हें काम जर झालें नसतें तर काय परिणाम झाला असता, ह्याच्या अनुमानावरून चांगली करतां येण्यासारखी आहे. मेझर मेकफर्सन ह्यांच्या चरित्रांत असें लिहिलें आहे कीं, "ग्वाल्हेर जर बंडास मिळाली असती, तर हिंदुस्थानास कोणती स्थिति प्राप्त झाली असती, हें, नुसता नकाशा पुढें घेऊन पाहिला असतां कळण्यासारखें आहे. निजामाच्या राज्यांत ही प्रेरणा पूर्वींच झालेली होती. आणि तिकडचे लोक अगदीं उत्तरेकडे डोळे लावून बसले होते. इकडे जरा ठिणगी दिसती की तिकडे लागलाच मोठा बंबाळ झाला असता. आणि असें झालें असतें, ह्मणजे दक्षिणहिंदुस्थानाचा बचाव सरकारास करतां आला असता की नसता. ही मोठी शंका आहे." बचाव करतां नसताच आला.

ड्यूक ऑफ अर्गाइल ह्यांनीं लार्ड क्यानिंग ह्यांच्या कारकीर्दीच्या इतिहासांत असें लिहिलें आहे कीं, "शिंदेसरकार जर बंडखोरांस जाऊन मिळते, तर इ० स० १८५७ ह्या वर्षीं, निजामसरकारास आमच्या इंग्लिश सरकाराशीं स्नेहभावाने राहणें, कदाचित् अशक्यच झालें नसतें, पण

फार कठिण झालें असतें, ह्यांत कांहीं शंका नाहीं. शिंदे-सरकार जर बंडास मिळते, तर नागपुर प्रांत, निजामाचा मुलूख आणि सगळी दक्षिण हीं त्यांच्या मागोमाग खचीत खचीत बंडवाल्यांकडे गेलीं असतीं." उत्तरहिंदुस्थानांत तर बंड बहुतेक पसरलें होतें. आणखी त्यांत दक्षिणेंत असें झालें असतें, ह्मणजे काय झालें असतें बरें! कल्पना देखील बरोबर करवत नाहीं.

झांशीच्या राणीच्या चरित्रांत लिहिलें आहे कीं, "ह्या वेळीं सर्व मदार शिंदेसरकारावर होती असें ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं." हें अगदीं खरें आहे. आणखी इ० स० १८९० च्या मे महिन्याच्या २७ तारखेच्या केसरींत असें लिहिलें आहे कीं, "जर शिंदेसरकार बंडांत सामील होतील, तर मला उद्यां आपला गाशा गुंडाळावा लागेल," अशी तार लॉर्ड क्यानिंग यांनीं केली होती, असें ह्मणतात. शक्य आहे. प्रसंगच तसा होता. ह्यांत जरी क्वचित् कोठें थोडीबहुत अतिशयोक्ति असली, तरी एवढें खचीत आहे कीं, जर शिंदेसरकार बंडवाल्यांस त्या वेळीं मिळते, तर, इकडे कन्याकुमारीपासून तों हिमालयापर्यंत बंडाचा भडका सगळ्या देशभर झाला असता, विलक्षण राज्यक्रांति झाली असती, आणि काय काय अनर्थ घडले असते—काय काय उलथापालथी झाल्या असत्या—राजांचे रंक किती झाले

असते, आणि रंकांचे राय किती झाले असते-किती मुसळांस अंकुर फुटले असते--आणि काय काय झालें असतें, ह्याची कल्पना देखील करवत नाहीं. पण, असा जो हा अनर्थ टळला, ह्यास कारण दिनकरराव ह्यांचें शहाणपण होय. हें केवळ आह्मांस एतद्देशीयांस मात्र असें वाटतें, असें नव्हे. गव्हरनरजनरलांचे मध्यहिंदुस्थानचे एजंट शेक्सपियर ह्यांनीं इ० स० १८६० ह्या वर्षीं एके ठिकाणीं लिहिलें आहे कीं "इ० स० १८५७ च्या बंडाच्या वेळीं दिनकररावांच्या मसलतीनें आणि शाहाणपणानें त्यांचे यजमान जे शिंदे त्यांचें संरक्षण केलें." ह्मणून, आह्मी थोडक्यांत शेवटीं असें ह्मणतों कीं, हें एवढें भयंकर विघ्न टाळिल्याचें सगळें पुण्य-किंवा निदान बहुतेक पुण्य-शंभर हिशांतले नव्वद हिसे पुण्य--दिनकररावांचें आहे.

आतां, ह्यापुढें ज्या गोष्टी घडून रावराजे ह्यांनीं ग्वाल्हेरदरबारची दिवाणगिरी सोडिली, त्या गोष्टी येथेंच थोडक्यांत सांगून हा भाग आटपावा, हें बरें वाटतें.

बंडाची गडबड आटपल्यावर ग्वाल्हेरच्या दरबारचें काम ठीक चाललें होतें. रावराजे दिनकरराव हे आपलें कर्तव्य रीतीप्रमाणें करीत होते. परंतु, पूर्वीं पांचव्या भागांत प्रदर्शित केल्याप्रमाणें एका म्यानांत दोन सुऱ्या राहीनातशा झाल्या. महाराजांच्या कानाशीं लागणारी मंडळी वेगळया

प्रकारची असल्यामुळें, दिनकरराव ह्यांचें करणें कितीही जरी सरळ आणि निष्कपटपणाचें असलें, तरी, तें महाराजांस पटेनासें झालें. तेणेंकरून त्यांच्या वागण्यांत विपर्यास होई. ह्मणजे एकाद्यास एकाद्या फुलाचा वास मनापासून अतिशयित आवडावा, आणि रंग आवडूं नये, असें होऊन, तें फूल एकदा टाकावेंसें वाटावें, आणि एकदा मस्तकीं वाहावें असें वाटावें, अशी अवस्था व्हावी, आणि चित्त अस्थिर असल्यामुळें काय करावें हें न सुचावें, असें कांहीं अंशीं महाराजांस दिनकररावांविषयीं झालें. ह्मणजे त्यांची सत्यशीलता, त्यांची निर्लोभता, त्यांची दूरदृष्टि, आणि त्यांची कर्तबगारी, हे गुण महाराजांस अत्यंत वंद्य वाटत असत, आणि त्यावरून त्यांस ते देवासारखे मानीत असत. परंतु, त्यांची निस्पृहता त्यांस, फार जड वाटत असे. आणि त्या तिरमिरीसरसे ते त्यांस नकोतसे होत. आणखी त्यांत दुसरें असें झालें होतें कीं, त्यांच्या भोंवतीं जी मंडळी होती, ती बहुतेक पहिल्यापासून इंग्लिश सरकारच्या विरुद्ध होती. आणि बंडाचा मोड झाल्या वेळापासून तिचें नाक खाजविल्यासारखें होऊन, प्रसंगवशात् दिनकरराव हे त्यांस असा टोमणा मारीत कीं, तो त्यांस लागून, त्यांचा पाणउतारा होण्यास कारणभूत होत असे. ही मुख्य पोटदुखी होती. आणि ती कुरकूर पोलिटिकल एजंटांपर्यंत जाई. आणि शिंदेशाहीची व्य-

वस्था नीट राहाण्यास दिनकररावांचें साह्य आवश्यक आहे, हें त्यांस ठाऊक असल्यामुळें ती तक्रार मिटवायाची त्यांस मोठी पंचाईत पडे. आणखी, दिवाणांविषयीं महाराजांचे रंग दिवसांत तीनदां फिरत, तेथें उपाय चालेना. तरी, दिनकररावांच्या साह्याचें महत्त्व महाराजांस दाखवून ते त्यांस थांबून धरीत असत. असो. ह्या प्रकरणांत फार खोल जाण्यांत कांहीं अर्थ नाही.

शेवटी महाराज आणि रावराजे ह्यांचा संबंध तुटण्याचा वेळ आला. तो अमक्याच एका विशेष कारणावरून आला, असें ह्मणतां येत नाहीं; परंतु, अनेक गोष्टी घडून, त्यांतून थोडा थोडा राग जमून, एके दिवशीं महाराजसाहेबांस अतिशयित राग आला, आणि ते असें ह्मणाले कीं, लष्करांत एक मीं राहावें, किंवा दिनकररावांनीं राहावें. दोघे राहाणें बरें नाहीं. असें बोलून त्या आवेशासरसे ते शिप्री येथें निघून गेले. हें वर्तमान रावराजे दिनकरराव ह्यांस कळलें, तेव्हां ते लागलेच उठून रेसिडेंटसाहेबांकडे गेले, आणि त्यांस त्यांनी सगळा वृत्तांत विदित केला, आणखी, तिकडून येऊन लागलीच शिप्रीस जायाची तयारी केली. हें दरबारच्या आणि शहरांतल्या मोठ्या मंडळीस कळलें. तेव्हां त्यानीं दिनकररावांस येऊन सांगितलें कीं, महाराजसाहेब अतिशयित संतापले आहेत, ह्या वेळेस आपण त्यांजकडे

जाऊं नये. परंतु, कोणाचेंही न ऐकतां ते एकदम शिप्रीकडे चालते झाले. शिप्रीस पोंचल्यावर, दरबारचे वकील वामनराव अण्णा ह्यांनीं त्यांस दुरून येतांना पाहिलें. आणखी मोठ्या त्वरेनें पुढें येऊन त्यांस सांगितलें कीं, ह्या वेळेस महाराजसाहेबांची तब्यत फार जात राहिली आहे, ह्यास्तव आपण आतां त्यांच्या भेटीस जाऊं नये. परंतु, कोणीं कांहीं ह्मटलें आणि कांहीं झालें तरी महाराजास भेटावयाचें, आणि एकदा काय तो स्पष्ट निर्णय करावयाचा, असा निश्चय त्यांनीं केला होता, त्यामुळें, तिळभरही मागें न सरतां, ते तसेच समोर महाराजांकडे गेले, आणखी रीतीप्रमाणें मुजरा करून मर्यादेनें त्यांस ह्मणाले कीं, "आपल्या वाडवडिलांनीं ग्वाल्हेरचें राज्य मिळवून मोठा लौकिक करून ठेविला आहे. आणि आपण एका दिवाणाकरितां राज्य सोडून येथें येऊन बसलां हें काय! ह्यांत आपला काय लौकिक होईल? आपणांस दिवाणाची तजवीज करणें अवघड आहे असें नाहीं." हें ऐकून महाराज किंचित शांत झाल्यासारखे होऊन ह्मणाले, "आमचें ऐकतो कोण?" त्यावर दिनकरराव ह्मणाले कीं, "त्यांत कांहीं कठिण नाहीं. मी आपल्या सेवेंत हजर आहें. मी आपल्या इच्छेप्रमाणें वागण्यास तयार आहें. आपल्या दरबारचे वकील वामनराव अण्णा ह्यांस रेसिडेंटसाहेबांकडे पाठवून,

त्यांजला असें कळवावें कीं, "दिनकरराव ह्यांजला आपणांकडे पाठविले आहेत, ते माझा निरोप आपणांस कळवितील त्याप्रमाणें व्यवस्था व्हावी." असा, अगदीं असाच निरोप महाराजांनीं रेसिडेंटसाहेबांस पाठविला; त्यांत एक शब्द कमजास्त केला नाही. कां कीं, दिनकरराव हे तेथें जाऊन कांही झालें तरी, असत्य असें सांगावयाचे नाहींत, त्यांच्या तोंडांतून अनृत कधी निघावयाचें नाही, अशी त्यांची खातरी होती. नंतर त्याप्रमाणें दिनकरराव हे रेसिडेंटसाहेबांस भेटले, आणि त्यांनी त्यांस सांगितलें कीं, दिवाणगिरीचें काम सोडण्याची माझी इच्छा आहे. त्यावर, आणखी कांही वर्षें आपल्या साह्याची गरज शिंदेशाहीच्या सुधारणेस आहे, असें त्यांस दर्शवून, आणखी पांच चार वर्षें तरी कामावर राहाण्याविषयीं त्यांनीं आग्रह केला. परंतु, त्यांनीं साफ सांगितलें कीं, "आतां ह्यापुढें कामावर राहण्याची माझी इच्छा नाही. आणखी आपण माझें खरें हित चिंतीत असाल, तर, माझा राजीनामा पतकरून, सरकारांतून दुसरा कोणी दिवाण नेमून आणण्याची कृपा करावी." तो निश्चय पाहून रेसिडेंटसाहेबांनीं महाराजांस असें लिहून कळविलें कीं, आपल्या मर्जीप्रमाणें सरकारांत लिहून, तीन महिन्यांत दुसरा दिवाण नेमून घेण्याविषयीं सरकारांतून परवानगी आणितों. हें उत्तर वकिलांनीं महा-

राजांकडे आणून दिल्यावर, महाराज परत लष्करांत येऊन फार खिन्न झाले, आणि जे लोक दिनकररावांच्या चुगल्या त्यांजपाशीं सांगत होते, त्यांच्या समक्ष त्यांची फारच स्तुति करूं लागले. ती स्तुति कांही खोटी नव्हती; खरी होती. कां कीं, दिनकरराव महाराजांस जे नकोतसे वाटत होते, ते त्यांच्या दुर्गुणावरून नकोतसे वाटत नव्हते, तर त्यांची निस्पृहता आवडत नसे, त्यावरून ते त्यांस नकोतसे झाले होते. ह्याचें कथन पूर्वीं केलेंच आहे.

असें झाल्यावर त्याच दिवशीं दिनकररावांनीं नायब दिवाणांस सांगितलें की, कामाची विचारपूस करण्यास उद्यांपासून खुद् महाराजांकडे जात जावें; आह्मांकडे येऊं नये; कां कीं, आतां आह्मीं काम सोडिलें आहे. ह्याप्रमाणें कामाचा संबंध सोडिल्यावर दिनकरराव ह्यांनीं लागलीच काशीयात्रेस जाण्याची तयारी केली, आणि त्या कामाकरितां रजा मागितली. ती महाराजसाहेबांनीं मंजूर केली. तेव्हां ते लागलेच काशीकडे चालते झाले. एक महिना काशीस राहिले, एक महिना प्रयागास राहिले, आणि एक महिना इतर ठिकाणीं थोडेथोडे राहिले, आणि तीन महिने पुरे होतांच परत लष्करांत दाखल झाले. ते परत आल्याची बातमी कळतांच महाराजांनीं त्यांस बोलवावयास पाठविलें. तेव्हां स्वारी कंपूंत होती, तेथें त्यांस दिनकरराव जाऊन

भेटले. तेव्हां त्यांस महाराजांनीं प्रवासांतली सगळी हकीकत विचारून घेतली, आणि ते गेल्यामागें काम कसें चालविलें, तेंही त्यांस सांगितलें. नंतर, स्नान जेवण वगैरे व्हावयाचें होतें. ह्मणून दिनकरराव महाराजांचा निरोप घेऊन घरीं आले. जेवणखाण आटपत होतें, इतक्यांत महाराजांकडून, तीन महिन्यांच्या पगाराची रक्कम घेऊन हुजऱ्या आला. ती तशीच परत करून त्या हुजऱ्याबरोबर महाराजांस राम-राम सांगून पाठवून असें कळविलें कीं, मी समक्ष भेटेन त्या वेळीं ह्याविषयीं काय ती विनंति करीन. नंतर तिसऱ्या प्रहरीं आपले बंधु नानासाहेब ह्यांजबरोबर महाराजांस निरोपानें असें कळविलें कीं, मी कांही पगारी रजेवर नव्हतों; कामापासून दूर होण्याकरितां रजा मागितली होती. पगाराचे रुपये मला घेतां येत नाहींत. ही रक्कम नायब दिवाणांस किंवा ज्यांनीं काम केलें असेल, त्यांस दिल्यास त्यांचा हक्क आहे. हें उत्तर ऐकून महाराज आपले ठिकाणीं फार चकित झाले. नंतर सायंकाळीं दिनकरराव महाराजांकडे गेले. तेव्हां महाराज त्यांस ह्मणाले, आपण पुनः माझ्या मर्जीप्रमाणें काम करावें, अशी माझी इच्छा आहे. त्यावर त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, "चरणांचें दर्शन होत असावें; कुटुंबनिर्वाहास जाहागीर दिलीच आहे; ह्यापेक्षां विशेष कांहीं नको." हें कानीं पडल्यावर महाराजांनीं दौत लेखणी आणविली, आणि

आपले हातानें सर्टिफिकिट लिहून तें दिनकररावांच्या हातीं दिलें. तें मूळांत असें आहेः—

श्री

राजश्री रावराजे दिनकरराव रघुनाथ राजवाडे मुंतजिम-बहादर गो०

दंडवत विनंति उपरी--तुह्मीं सरकारचाकरी अवल सुभे तवरघार येथें करून तें काम उत्तम रीतीनें चालविलें सबब दिवाणगिरीचें काम चैत्र शुद्ध १ संवत १९०८ चे सालीं दिलें. तेव्हांपासून आजपर्यंत व गदरांत बहुत उत्तम प्रकारें दयानत व अमानतीने अजबस खैरखवाई केली व साहेब लोक रजामंद ठेविले. केलें काम आह्मांस समजून दिलें. ह्यास्तव आह्मीं राजी होऊन हें नेकनामीपत्र तुह्मांस दिलें असे. तर जीं इनाम गांवें व इनामें व जमीन तुह्मांस दिली, ती तुह्मांस नसलन बाद नसलन बतनन बाद बतनन हमेशा चालतील. तीर्थी गेल्यावर नगदी दरमहा मिळतो तो जसा चालविणें असेल तसा चालेल. तुमची खुशी असेल तोंपर्यंत चाकरी करा अगर न करा, अथवा पाहिजे तेथें राहा इकडून अटकाव कोणत्याही तऱ्हेचा राहिला नाहीं. ता० २० ज्यानेवारी संवत १९१५ सन १८५९ इसवी हे विनंति.

ह्याप्रमाणें ग्वाल्हेरच्या राज्याशीं दिनकरराव ह्यांचा जो कामाचा संबंध होता, तो तुटला. हा संबंध असतां त्या

राज्यांत त्यांनीं कोणकोणतीं कामें केलीं, तीं कशीं केलीं, आणि त्यांचा उपयोग किती झाला, ह्यांचें कथन पूर्वीं बरेंच तपशीलवार आलें आहे. परंतु, त्याचें स्वरूप थोडक्यांत लक्षांत येण्याकरितां तें येथें सांगणें समर्पक दिसतें.

१. खर्च कमी करून, राज्याच्या उत्पन्नास आणि खर्चास मेळ घातला.

२. दिवाणी, फौजदारी आणि पोलीस ह्यांचीं खातीं वेगळीं करून त्यांची शिस्त लाविली.

३. देशांत जागोजाग चौक्यापाहारे ठेवून चोराचिरट्यांचा बंदोबस्त केला.

४. शेतकरी लोकांस दाहा दाहा वीस वीस वर्षांचे पट्टे देऊन त्यांचे ठायीं सरकाराविषयीं पूज्यबुद्धि आणि विश्वास हीं उत्पन्न केलीं.

५. रानटी लोकांस सोईच्या मार्गानें दोन गोष्टी सांगून, त्यांच्यांतल्या कन्याहत्यांसारखे दुष्ट प्रघात बंद केले.

६. एक नवी अकौंटंटजनरलाची जागा उत्पन्न करून, राज्याच्या हिशेबाची शिस्त लावून, सगळ्या राज्याच्या उत्पन्नखर्चाचा सूड बरोबर राहावा, असें केलें.

७. आणखी एकंदरींत इंग्लिश सरकार आणि शिंदेसरकार ह्यांच्यामध्यें संबंध चांगले प्रेमाचे राहावे, आणि ते चांगल्या प्रकारें निरंतर चालावे, असें केलें.

हें काम कांहीं थोडें झालें नाहीं. इतकें काम राज्याकरितां करून ठेवलें आहे, असे दिवाण, इतिहास धुंडाळून पाहिला तर, फारच थोडे निघतील. शिवाय, बंडाची गडबड आटोपल्यावर व त्यापुढें त्यांनीं शिंदेशाहीकरितां कोणकोणत्या गोष्टी संपादिल्या, त्या येथें थोडक्यांत सांगतों.

१. बंडाच्या वेळीं शिदेसरकारानें वर्तणूक राजनिष्ठेची केली, ह्मणून त्यांस आमझरा हा तीन लाखांचा एक नवा परगणा इंग्रजसरकारानें दिला.

२. ग्वाल्हेरचा किल्ला इंग्लिश सरकारच्या स्वाधीन होता, तो शिंदेसरकारास देवविला.

३. महाराजांचे मनांत फौज वाढवायाची होती, तिजविषयींची परवानगी इंग्लिश सरकाराकडून आणविली. पांच हजार पायदळ ठेवण्याची मोकळीक सरकारानें दिली.

४. महाराजांस झांशी इलाखा पाहिजे होता, तो त्यांस इंग्रज सरकाराकडून देवविला, आणि त्याच्या मोबदला शिंदेसरकारचा दक्षिणेंतला मुलूख इंग्लिश सरकारास दिला.

५. कंटिजेंट फौजेच्या खर्चाच्या बाकीबद्दल शिंदेसरकारावर इंग्रज सरकारची बाकी पुष्कळ तुंबली होती, ती खर्चीं घालविली.

६. कारण पडल्यास दत्तक घेण्याविषयीं महाराजांस परवानगी मिळवून दिली.

७. औरस पुत्र प्राप्त होण्याच्या आधीं जयाजीराव महाराजांनीं एक मुलगा दत्तक घेतला होता. तो बरोबर वागेना, आणि तो गादीचा मालक होऊं नये असें महाराजांस वाटलें, ह्मणून, मोठी खटपट करून, तो दत्तकसंबंध इंग्रजसरकारांतून रद्द करून आणविला.

इतकीं कामें करून देऊन, आणि बंडाच्या मोठ्या मोठ्या भडक्यांतून शिंदेशाहीला बचावून, दिनकरराव काम सोडून मोकळे झाले. तेव्हां महाराजांस वाईट वाटलें हें वर सांगितलेंच आहे. हे उपकार महाराज विसरले नाहींत. ते दिनकररावांच्या योग्यतेची किंमत जाणून होते. ह्मणून, त्यांनीं त्यांचा बहुमान केला, आणि ते त्यांचे उतराई झाले. तो बहुमान काय केला, तें ह्या ग्रंथांत एका वेगळयाच भागांत सांगावयाचें योजिलें आहे. तेथें त्याचें कथन होईल.

भाग सातवा.

कायदेकौंसलदारीवर योजना.

गद्य.

माणसें पवित्र असतात, तेव्हां कायदे निरुपयोगी असतात; आणि माणसें भ्रष्ट होतात, तेव्हां कायदे मोडतात.

लॉर्ड बीकन्स फील्ड.

गद्य.

कायदे करण्यांत आमचें मुख्य तत्व हें आहे कीं, ते साधतील तितके सर्वांस एकसारखे असावे; भेदाशिवाय चालतच नाहीं तेथें भेद असावा; परंतु, निश्चितत्व सर्वत्र असावें.

लॉर्ड मेकाले.

क र्तव्य करण्याविषयीं मनुष्याची प्रवृत्ति निरंतर जागृत राहत नाहीं. तेणेंकरून व्यवहारांत अकर्म होतें. तें न व्हावें, ती प्रवृत्ति जागृत राहावी, ह्याकरितां राष्ट्रास कायद्यांची आवश्यकता असते. हे कायदे राजा आणि प्रजा ह्यांनीं, देशव्यवहारांत परस्परांशीं कोणत्या रीतीनें वागावें ह्याचे स्थूल मानाचे नियम

असतात. आणि त्या नियमांचा सगळा आशय पंतांनीं एका ओळींत आणिला आहे:—

प्रभुनें प्रजा प्रजांनीं प्रभु रक्षावाचि संकटीं असुनीं.

वनपर्व.

हे सगळे नियम कालदेशवर्तमानानुसार बदलत असतात. आणखी आमच्या ह्या देशामध्यें नाना धर्म आणि नाना जाति असल्यामुळें, त्यांच्या अनुरोधानें कायदे करावे लागतात. असें आहे तरी, "राजा कालस्य कारणम्" ह्या तत्त्वाच्या आधारानें सगळे व्यवहार चालतात. ह्मणून, ह्या राष्ट्रामध्यें स्वराज्य होतें, तेव्हां कायदे वेगळे होते, पुढें यवनांचें राज्य झालें, तेव्हां कांहीं वेगळे होते, पुढें मराठशाही झाली, तेव्हां कांहीं वेगळे होते, आतां इंग्रजी आहे, तेव्हां आतां कांहीं वेगळे आहेत. हें सगळें धोरण राजवृत्तीवर असतें. त्या सगळ्या प्रकरणाची येथें चर्चा करावयाची नाहीं आहे. तर, केवळ सध्याच्या कारकीर्दींतल्या कायद्यांच्या रचनेविषयीं थोडेंसें सांगावयाचें आहे. कां कीं, रावराजे ह्यांचा कांहीं संबंध त्या विषयाशीं होता.

इलिझाबेथ राणी ह्यांनीं ईस्टइंडिया कंपनीस इ० स० १६०१ ह्या वर्षी सनद दिली, तींत त्यांस कायदे करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. पण तो अधिकार त्या कंपनीच्या अंतर्गत व्यवस्थेपुरत्या कायद्यांचा असावा असें वाटतें. कां

कीं, ईस्टइंडिया कंपनीस हिंदुस्थानांत राज्य प्राप्त होईल, ही गोष्ट तेव्हां कोणाच्या स्वप्नींही नव्हती. परंतु, ह्या प्रकरणांत एक चमत्कार असा आहे कीं, असे कायदे करण्याचा अधिकार जरी इंग्लंडाच्या राणीसरकारांनीं त्या कंपनीस दिला होता, तरी पण तो इकडच्या राजांनीं कसा चालूं दिला? कायदे करणें हा राजसत्तेचा अंश आहे. तो अंश इकडच्या राजांनीं आपल्या सत्तेंत कसा चालूं दिला, हें कळत नाहीं. इंग्लिश सरकार आपल्या ताब्यांतल्या व्यापार करणाऱ्या मंडळीस असे कायदे कधीं करूं देणार नाहीं. कां कीं, त्याच्या योगानें मुख्य राजसत्तेचा विक्षेप होतो. पण, ही गोष्ट, दुर्दैवेंकरून, आमच्या इकडच्या तेव्हांच्या राजेरजवाड्यांच्या लक्षांत आली नाहीं. ह्मणून त्या अधिकारापासून ह्या कंपनीस लाभ साधतां आला. ह्या कंपनीस इ०स० १७६९ ह्या वर्षीं बंगालची दिवाणी मिळाल्यानंतर देशाच्या व्यवस्थेकरितां कायदे करण्याचा प्रसंग आला. तसा आणखी अधिकार इंग्लंडांतल्या सरकारानें इ० स० १७७३ ह्या वर्षीं ईस्टइंडिया कंपनीस दिला. तेव्हांपासून हिंदुस्थानांत इंग्रजी कायदे चालण्याची सुरवात झाली. तेव्हां कायदेकौंसलांच्या अस्तित्वास आरंभ झाला. ह्याविषयीं एका पुस्तकांत असें लिहिलें आहेः—"मद्रासेस कायदे करण्याचा अधिकार मिळाल्याप्रमाणें पहिलें रेग्युलेशन

सन १८०३ ह्या सालचें आहे. मुंबईस कायदे करण्याचें इ० स० १७९९ सालापासून सुरू झालें होतें. परंतु त्या बाबतींतील अधिकार इ० स० १८०७ पर्यंत स्पष्टपणें मिळाला नव्हता. इ० स० १८३२ सालीं हिंदुस्थानचे कायदेकौंसिलाची सुधारणा झाली. त्या वेळीं गव्हरनरजनरलांनीं सर्व हिंदुस्थानासाठीं कायदे ठरवावे, व मुंबई व मद्रास येथील गव्हरनरांनीं कायद्यांचे मसुदे मात्र पाठवावे, असें ठरविलें होतें. इ० स० १८५३ सालचे कायद्यावरून कायदेकौंसिलांतील सभासदांची संख्या वाढविण्यांत आली, परंतु ते सगळे सरकारी नौकरच असत. व त्याच कायद्यावरून सर्व लोकांस कौन्सिलांचा वादविवाद ऐकण्यास जाण्याची मोकळीक मिळाली, व वादविवाद छापण्याचेंही ठरलें. हल्लींची कायदे करण्याची व्यवस्था व अधिकार हे सन १८६१ सालच्या कायद्याप्रमाणें ठरले आहेत." इतकें झालें आहे, तरी ह्या कामांतलें काठिण्य गेलें नाहीं. असो.

"कायदेकौंसिल हें स्वतंत्र दुसरें कौंसिल आहे, असें ह्मणण्याचा प्रघात आहे. परंतु खरा प्रकार असा आहे कीं, गव्हरनरजनरलाचें कौंसिल एकच असून त्यांत कायदे करण्याचे प्रसंगीं मात्र जादा सभासद असतात. ह्या जादा सभासदांपैकीं निमे सरकारी नौकरींत असलेले असावे लागतात, व त्यांत कांहीं नेटिव्ह नेमण्यांत येत असतात.

जादा सभासदांची नेमणूक दोन वर्षांची असते." असें "हिंदुस्थानची राज्यव्यवस्था व लोकस्थिति" ह्या पुस्तकांत लिहिलें आहे. आणखी, कौंसिलांमध्यें नेटिव्ह घेण्याचा ठराव इ॰ स॰ १८६१ ह्या वर्षीं झाला. तेव्हां, अगदीं आरंभीं जे नेटिव्ह गव्हरनरजनरलाच्या कौंसिलामध्यें घेतले, त्यांत रावराजे दिनकरराव हे होते. ही नेटिव्ह लोक कौंसिलांत घेण्याची योजना सरकारानें जी केली आहे, तिचें बीज असें आहे कीं, मनास येईल तसे कायदे करून आह्मांस इंग्रज सरकारानें बांधिलें आहे, ही तक्रार लोकांत राहूं नये. ह्मणजे, आह्मी जे कायदे करितों ते, तुमच्यांतल्या मोठ्या प्रमुख आणि समजदार लोकांच्या अनुमतानें करितों, असें लोकांस कळावें, ह्मणून सरकार ही व्यवस्था करितें. तेव्हां ह्या कामास ज्या माणसांची निवड त्यांनीं अगदीं आरंभीं केली, तीं माणसें खरोखरच फार मोठ्या योग्यतेचीं, देशाविषयीं उत्तम माहीतगार, उत्तम राजनिष्ठ, आणि देशाचें कल्याण करणारीं, अशीं असलीं पाहिजेत, हें उघड आहे. ह्यांत रावराजे दिनकरराव हे एक होते. ह्यांनीं ग्वाल्हेरचें राज्य, नवे कायदे करून, उत्तम प्रकारें चालविलें होतें. त्यांचा लौकिक फार मोठा झाला होता. आणि निस्पृहतेविषयीं आणि सत्यशीलते- विषयीं त्यांची मोठी आख्या होती, तेव्हां त्यांची निवड

सरकारानें केली, ती योग्यच केली. प्रभावळींतली मूर्ति प्रभावळींत बसविली, असें ह्मटलें पाहिजे.

हें कौन्सिलदारीचें काम मोठ्या थाटाचें असतें—गव्हरनर जनरलांच्या बरोबरीनें मांडीशीं मांडी लावून बसून करावयाचें असतें—पण, तें तितकेंच कठिण असतें. सरकारचा पक्ष आणि रयतेचा पक्ष असे दोन पक्ष तेथें स्पष्ट असतात. त्यांत सरकारचा पक्ष धरणारी मंडळी मोठी आणि अधिकारारूढ असते. रयतेचा पक्ष धरणारी मंडळी आणि त्यांतही ती एतद्देशीय—ती राजसत्तेरहित असते—तिचे पाय रयतेकडे ओढत असतात, पण, तसें बोललें असतां राजपक्षाच्या मंडळीस काय वाटेल कोण जाणे असें भय वाटत असतें—अशी त्यांची मोठी ओढाताण चाललेली असते. परंतु, शाहाणीं माणसें त्यांतच मोठ्या चातुर्यानें—कांटा मोडूं नये आणि डोळा फुटूं नये अशा रीतीनें—आपलें कर्तव्य करितात. आणि, दोन्ही पक्षांकडून शाबास ह्मणून घेतात. तसेंच रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं केलें. त्याचें साद्यंत वर्णन करण्यास येथें अवकाश नाहीं. परंतु, त्यांतल्या थोड्याशा मुख्यमुख्य गोष्टी येथें सांगतों.

रावराजे दिनकरराव ह्यांची नेमणूक इ० स० १८६१ च्या कौन्सिलआक्टाप्रमाणें गव्हरनर जनरलांच्या कायदे-कौन्सिलांत इ० स० १८६२ च्या ज्यानेवारी महिन्यांत

झाली. आणि त्या कौन्सिलाची पहिली कचेरी त्याच महि-न्याच्या २९ व्या तारखेस कलकत्ता येथें सरकारी वाड्यांत भरली. तीस रावराजे दिनकरराव हे गेले होते. तींत किती-एक कायद्यांच्या मसुद्यांविषयीं बोलणें झालें. पण त्यांत प्रथम असा एक कायद्याचा मसुदा होता कीं, त्याचा संबंध इनाम किंवा जाहागिरी ह्यांशीं होता. ह्मणजे इनामदारांस किंवा जाहागिरदारांस आपलें इनाम किंवा जहागीर ह्यांची व्यवस्था आपल्या इच्छेप्रमाणें—ह्मणजे विकतांटिकतां येईल कीं नाहीं, हा विषय होता. त्यावर रावराजे दिन-करराव ह्मणाले कीं "ह्या देणग्या सरकारानें दिल्या, तेव्हां त्यांस त्यांवर अशा अटी ठेवण्याचा अधिकार होता. ह्या कायद्यापासून सरकाराला कांहीं उपयोग नाहीं, तसा रय-तेलाही कांहीं उपयोग नाहीं. हा कायदा लोकांतल्या वहि-वाटीच्या विरुद्ध आहे. आणखी जे कोणी कर्जबाजारी झाले आहेत, त्यांना मात्र हा आवडेल. स्थावर मिळकत जर गाहाण ठेवितां येत नाहीं, आणि विकतां येत नाहीं, तर मालकास ती फारशी उपयोगीं पडावयाची नाहीं. अशा स्थावर मालावर दिवाणीकोर्टाची टांच चालावयाची नाहीं, असें ह्या कायद्यांत आहे. परंतु, फौजदारी खट-ल्यांत झालेला दंड वसुलांत आणण्यास ह्या मालाची हवीतशी व्यवस्था करण्यास सवड आहे, असें झालें आहे.

असा दंड भरण्यास जर ती दूर करतां येत आहे, तर ती कर्ज फेडण्याकरितांही दूर करतां यावी, हें रास्त आहे. स्वसंपादित मालमत्तेचा व्यय लोक धर्मादाय, सार्वजनिक उपयोगाचीं कामें, किंवा आपल्या माणसांस बक्षीस देण्यांत करीत असत; आणि प्रसंग पडल्यास गाहाणही ठेवीत असत; पण विकीत नसत. पण ह्या कायद्याप्रमाणें ह्मटलें ह्मणजे स्थावर मिळकतीवर त्यांची सत्ता कोणत्याही प्रकारची राहात नाहीं." ह्यावरून उघड असें दिसतें कीं, एखाद्या माणसास सरकारांतून जाहागीर किंवा इनाम मिळतें, त्यावर त्या माणसाची सत्ता पूर्णपणें राहावी, असें मत रावराजे ह्यांचें होतें. आणि तें बरोबर आहे, असें वाटतें. कां कीं, एकाद्या वस्तूचें स्वामित्व पूर्ण स्थापित करण्याचें मुख्य प्रमाण तेंच आहे.

ह्यानंतरची दुसरी कचेरी तारीख १२ फेब्रुआरी इ०स० १८६२ ह्या दिवशीं भरली होती. तींत कितीएक कायद्यांच्या मसुद्यांविषयीं वादविवाद झाला. त्यांत "करार मोडणें" ह्या विषयावर एक मसुदा होता, त्याची व्याप्ति फार मोठी होती. आणि हा कायदा नीळ आणि कापूस पिकविणारे लोक आधीं माल देण्याच्या करारानें पैसा घेतात आणि तो करार मग मोडतात, त्याच्या निवारणाकरितां योजिलेला होता. हें स्पष्ट कळण्याकरितां, ह्या

सभेमध्यें आनरेबल मि. अर्स्किन हे जें काय बोलले, त्यांतला एक लहानसा उतारा येथें घेतों. तो हाः—"अशी कल्पना करा कीं, कोणीं एका शेतकऱ्यानें अमक्या एका आपल्या जमिनीवर अमक्या एका धान्याचें शेत करून त्याचा माल अमक्या एका सावकारास देण्याचा करार केला. तो करार त्याच्या मनांत प्रथम पुरा करावयाचा होता. परंतु, पुढें पैशाच्या लोभानें ह्मणा किंवा हट्टादाव्यानें ह्मणा त्यानें त्याप्रमाणें करार पुरा केला नाहीं, आणखी जरी त्याला असें ठाऊक होतें कीं, आपण करार मोडल्यानें सावकाराचें फार नुकसान होईल, तरी, त्यानें शेताचा माल दुसऱ्या कोणास दिला, किंवा मालाचा पैसा घेऊन तो पळून गेला, आणि जमीनही दुसऱ्याकडे गाहाण टाकिली, तर अशा अपराधास शिक्षा पाहिजे. ती कायद्यांत कोठें सांगितली नाहीं, ह्मणून हा कायदा पाहिजे आहे, असें आमचें मत आहे." ह्यावरून त्या मसुद्याचा हेतु लक्षांत येण्यास अडचण पडावयाची नाहीं. ह्या विषयावर रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं आपलें मत असें दिलें कीं, "आह्मांला असें वाटतें कीं, अशा प्रकारचा वेगळा कायदा असण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं. कां कीं, आपलें नुकसान होऊं नये, अशा माणसाशीं करार करणें किंवा अशाविषयीं सावधगिरी ठेवणें हें मनुष्याचें कर्तव्य आहे. इतकें करून-

ही जर त्यांत कोणीं लबाडी केली, तर त्यास शिक्षा करण्यास आणि त्याजकडून नुकसान भरून घेण्यास इ० स० १८५९ चा आठवा आक्ट आहेच; अथवा पिनलकोडच्या ४१५ कलमाप्रमाणें त्यास शिक्षा करितां येण्यासारखी आहे." ह्मणजे, ह्या मतावरून असें दिसतें कीं, कायदे उगाच पुष्कळ करून ठेवणें हें बरें नाहीं, असें त्यांस वाटत होतें. आणि तेंच बरोबर आहे. होईल तितका निर्वाह सध्या असलेल्या कायद्यांनीं करावा. आणि त्यांत निर्वाह न होईल, तेवढ्यापुरता नवा कायदा करावा, हें उत्तम आहे. शिवाय, ह्या कायद्याचा मुख्य रोंख निळीच्या आणि कापसाच्या पिकाशीं होता, आणि त्यांत युरोपियन व्यापाऱ्यांचें बरेंच अंग असल्यामुळें हा विशेष आग्रह चालला होता, हें त्यांच्या लक्षांत येऊन चुकलें होतें.

ह्यानंतर फेब्रुआरीच्या २६ व्या तारखेस कौन्सिलाची सभा भरली होती. त्या वेळीं इतर मसुद्यांबरोबर अपराध्यांस फटके मारण्याच्या शिक्षेबद्दलच्या कायद्याच्या मसुद्यावर वादविवाद झाला. त्या प्रसंगीं नामदार कौइ ह्यांचें भाषण फार चांगलें झालें. ते ह्मणाले, "मला असें वाटतें कीं, सरकारानें अपराध्यांस जी शिक्षा करावयाची, ती नुसती शिक्षा नसावी, तर तीबरोबर त्याची सुधारणा होण्याचाही हेतु असावा. आणखी चांगला प्रौढ जो अपराधी आहे, तो

नुसत्या मारानें कधीं नीट व्हावयाचा नाहीं. ह्मणून फटक्यांची शिक्षा जी आहे, ती लहान मुलें एकदां चोरींत सांपडल्यावर पुनः चोरींत सांपडलीं तर त्यांस मात्र द्यावी, इतर कोणास देऊं नये, असें माझें मत आहे. ह्यावर कितीएकांचा आक्षेप असा आहे कीं, कितीएक माणसें अशीं आहेत कीं, त्यांस माराशिवाय दुसरी शिक्षा, शिक्षाच वाटत नाहीं. ह्यावर उत्तरपक्ष असा आहे कीं, मनुष्य हा जर पशु आहे असा आढळला, तर त्याला पशूप्रमाणें वागविणें हें योग्य आहे, हें जें मत आहे, तें अर्वाचीन विचारास विरुद्ध आहे." ह्मणजे मनुष्य हा जर पशु झाला आहे, तर, त्याला मनुष्य करण्याचा उद्योग कायद्याच्या आधारानें झाला पाहिजे, असा त्यांचा आशय दिसतो. ह्या विषयावर रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं आपलें मत असें दिलें कीं, "सगळ्या अपराध्यांस देहदंडनाची शिक्षा देणें हें आह्मांस योग्य वाटत नाहीं. चोरीबद्दल एकदा शिक्षा झाली असून तो त्या अपराधांत जर पुनः सांपडला, तर मात्र त्याला, फटक्यांची शिक्षा करावी. आणखी ती देखील, न्यायाधीशाला जर असें दिसून आलें कीं, चोरी करणें किंवा तुरुंगांत पडणें हें एक उपजीविकेचें साधन आहे, असें अपराध्याच्या मनानें घेतलें आहे, तर मात्र करावी, एरव्हीं करूं नये. आणखी, अशा अपराध्यांस देखील, कैदेची

शिक्षा पुरी झाल्यावर, सोडून देतांनाही शिक्षा करावी." ह्या मतावरून असें स्पष्ट दिसतें कीं, शिक्षा देण्याचे जे दोन हेतु साधारणपणें चांगले लोक समजतात–ह्मणजे अपराध्यास शासन होणें आणि इतरांस दहशत बसणें–हे दोन्ही हेतु ह्यांत साधावे, असा त्यांचा हेतु होता.

पुढें मार्च महिन्याच्या ९ व्या तारखेस कौन्सिलाची कचेरी भरली. तेव्हां, नाण्यांच्या संबंधाचे अपराध होतात, त्या संबंधानें पिनलकोडाची सुधारणा करावी, असा विषय होता. तो मसुदा पुष्कळांस आवडला नाही. कां कीं, त्या वेळीं पिनलकोड नुकताच अमलांत आला होता, आणि त्याचा अंमल सगळ्या अपराधांस पुरतो कीं नाहीं, तो अनुभव यावयाचा होता. त्या संबंधानें रावराजे दिनकरराव ह्मणाले–"ह्या मसुद्यांत जे अपराध ह्मणून सांगितले आहेत, त्यांची शाबिदी अपराध्यांवर होणें हें फार कठिण आहे. ह्मणून हा कायदा लोकांस अतिशयित त्रासदायक होईल. पिनलकोडांत ह्या विषयाचा विचार झाला आहे. आणि तो कायदा अमलांत आल्यास अवघे दोनच महिने झाले आहेत." कायद्यांनीं अपराध्यांचा बंदोबस्त होतो, हें खरें आहे. परंतु, नव्या कायद्यांत नवे अपराध जर सांगितले, तर ते अपराध लोकांस सुचविल्यासारखे होतात. ह्मणून होतां होई तों तसें करूं नये. अपराधांचें निवारण करण्यापुरतेच कायदे करावे.

ह्यानंतर मार्च महिन्याच्या १० व्या तारखेस कौंसिलाची सभा भरली होती. तेव्हां जे विषय बाहेर पडले, त्यांत स्थावर मालाच्या वांटणीविषयींच्या कायद्याचा विषय होता. त्या संबंधानें रावराजे दिनकरराव ह्मणाले;—"ज्या लोकांशीं ह्या कायद्याचा संबंध आहे, त्या लोकांस ह्यांतलें तत्व विशेष महत्वाचें आहे. ह्यांत जी थोडी सुधारणा पाहिजे आहे, ती सिलेक्ट कमिटींत होईल. परंतु २९ व्या कलमांत जें ह्मटलें आहे कीं, सरकारधाऱ्याच्या फेडीकरितां स्थावर मिळकत विकावी, तें रद्द केलें पाहिजे. कारण तें आह्मांस अगदीं पसंत नाहीं. सरकारसाऱ्याचा वसूल करण्यास ह्या गोष्टीची आवश्यकता नव्हती. परंतु, ही वहिवाट चालू असल्यामुळें रयतलोकांस सरकारावर पुष्कळ तक्रारी करण्यास जागा सांपडली, आणि पुष्कळ लोकांचे स्थावर मिळकतीवरचे हक्क विनाकारण गेले. हिंदुस्थानांतल्या लोकांची आसक्ति त्यांच्या स्थावर मिळकतीवर आणि तिच्यासंबंधाच्या इतर गोष्टींवर किती असते, हें चांगलें ठाऊक झालें आहे. ह्मणून आह्मांला असें वाटतें कीं, रयतलोकांचे हक्क कायम राखण्यास सरकारानें ही वहिवाट अगदीं बंद करावी, हें आवश्यक आहे." ह्यावरून एक गोष्ट स्पष्ट दिसून येईल कीं, रावराजे दिनकरराव हे, रयतेच्या जमिनीवरच्या हक्कांस फार जपत असत. हें त्यांचें तत्व, त्यांनीं जे कायदे ग्वाल्हेर

संस्थानाकरितां केले आहेत, त्यांत तर अगदीं फारच स्पष्ट झालें आहे. हें तत्व फार चांगलें आहे. आणखी हें कांहीं आजकालचें नाहीं, फार प्राचीन आहे. भारतांत देखील ह्याचा उल्लेख केलेला आढळतो. मोरोपंतांनीं एका ठिकाणीं ह्मटलें आहेः—

आर्यार्ध.

करिति जतन वतन पतन
मत न भल्यांला तथापि तें वरिती.

त्याप्रमाणें हिंदुस्थानच्या लोकांची ही विशेष आसक्ति महाराणी व्हिक्टोरिआ ह्यांच्या मोठ्या जाहीरनाम्यांतही कबूल केली आहे. ती अशीः—"वडिलांपासून चालत आलेल्या जमिनीवर हिंदुस्थानांतील लोकांची आसक्ति आहे ती आह्मांस माहीत असून आमच्या लक्षांत आहे. सरकारचें वाजवी घेणें असेल तें घेऊन लोकांचे जमिनीसंबंधीं जे जे हक्क असतील, ते ते त्यांजकडे सुरक्षित ठेवावे व हरएक बाबतींत कायदे ठरवितांना व ते अमलांत आणतांना, हिंदुस्थानांत जे प्राचीन हक्क व वहिवाटी, व रिवाज चालत आले असतील, त्यांवर योग्य नजर द्यावी, अशी आमची इच्छा आहे." असो.

त्याच कचेरींत रंगून येथील म्युनिसिपालिटीच्या करांच्या संबंधाच्या कायद्याचा मसुदा बाहेर आला. त्यावर वादविवाद झाला. त्यांत रावराजे दिनकरराव ह्मणालेः—"हा

कायदा रंगून शहराच्या संरक्षणाकरितां आणि सुधारणेकरितां व्हावयाचा आहे, तरी असे कायदे मुळीं ज्या हेतूंनीं करितात, ते हेतु चांगले सिद्धीस जात नाहींत, आणि ज्या कायद्यांनीं लोकांवर नव्या जकाती आणि नवे कर बसतात, ते कायदे जसे त्यांस अप्रिय वाटतात, तसे अशा प्रकारचे कायदेही अप्रिय वाटतात. ह्या मसुद्याच्या आठव्या कलमाप्रमाणें लोकांस आपल्या घरांवर आणि इमारतींवर दाहा आण्यांपासून साडेसाहा रुपयांपर्यंत घरांच्या आणि इमारतींच्या किफायतींच्या मानानें दरसाल कर द्यावा लागावयाचा आहे. ह्मणजे दर घरास सरासरीनें अडीच रुपये बसतात. ह्याशिवाय त्यांजवर प्राप्तीवरील कर आहे, छापील कागदाचा कर आहे, मालावरच्या जकाती आहेत. ह्यावरून त्यांस एकंदर किती कर द्यावे लागतात, हें सहज दिसून येईल. प्राचीन काळीं मोठमोठीं घरें बांधिलेलीं आहेत. त्यांत पुष्कळ माणसें राहातात. त्यांस विपत्ति आलेली आहे. त्यांस आपला निर्वाह चालविण्याची पंचाईत पडली आहे. तरी, त्यांजवर त्यांच्या घरांच्या किमतीच्या मानानें कर बसविले आहेत. त्यांच्या उत्पन्नाचा विचार मुळींच केलेला नाहीं. अशी जर खरी गोष्ट आहे, तर, असे लोक, शहरचे रस्ते स्वच्छ राखण्यास किंवा शहरांत दिवे लावण्यास पैसा कोठून देतील? ह्याशिवाय

त्यांस गाड्यांवर आणि जनावरांवर कर द्यावा लागलो. घरांतलें प्रत्येक जनावर सरकारांत नोंदलेलें पाहिजे, आणि त्यावर दरसाल चार आणे कर दिला पाहिजे. जनावर नोंदण्याचें राहिल्यास दाहा रुपये दंड द्यावा लागतो. मग त्या जनावराची किमत दाहा असो कीं दाहांहून कमी असो..... बैल आणि गाडी ह्यांबद्दल दरसाल बारा रुपये द्यावे लागतात. त्याच्या गाडीपासून त्याला कांहीं उत्पन्न होवो कीं न होवो, त्याने बारा रुपये दिलेच पाहिजेत. ह्याच प्रकार दुसऱ्या जनावरांचा आहे. अशा प्रकारें म्युनिसिपालिटीचें जें उत्पन्न होतें, त्यांतले पैसे सरकार पोलिसाच्या खर्चाकरितां घेतें. आतां, स्वसंरक्षणाबद्दल रयतेने सरकारास पैसे द्यावे, हें अगदीं वाजवी आहे. परंतु, सरकार जमिनीचा सारा घेतें, आणि दुसरे कर घेतें, त्याच्या पैशांतून हा पोलिसाचा खर्च करावा. मला असें वाटतें, हा जो कायदा होऊं पाहात आहे, ह्यासारखा कायदा कोणत्याही देशांतल्या लोकांस आवडावयाचा नाहीं. ज्या शहरांत म्युनिसिपालिट्या आहेत, तीं शहरें ह्मणजे अगदीं स्वच्छ असतात असें नाही. त्याप्रमाणेंच, ज्या शहरांत म्युनिसिपालिट्या नाहीत, तीं ह्मणजे अगदीं घाण असतात, असेंही नाही. लोक आपापलीं गांवें आणि शहरें स्वच्छ ठेवितात. लग्नाकार्याच्या वेळेस लोक रस्ते

आणि घरें चांगलीं स्वच्छ करितात. गांवें आणि शहरें हीं स्वच्छ ठेवणें हें सगळ्या लोकांच्या हिताचें आहे. ह्मणून तीं रयतलोकांनीं निर्मळ ठेवावीं, आणि त्या कामांत त्यांस सरकारानें मदत करावी. परंतु, सरकारी कामदारांनीं लोकांकडून त्यांच्या जागा स्वच्छ ठेववाव्या हें आवश्यक आहे. ह्याच्या योगाने, मक्तेदार लोक जो पैसा मध्यें मिळवितात, त्याचा भार लोकांवर पडावयाचा नाही, आणि अशा प्रकारच्या कायद्यांपासून त्यांस त्रास सोसावा लागावयाचा नाही." ह्या भाषणावरून रंगुनाकडची माहिती पुष्कळ कळते. आणि म्युनिसिपाल करांविषयीं रावराजे ह्यांचें साधारण मत काय आहे, तें समजतें. म्युनिसिपालिट्या प्रथम स्थापित होतात, तेव्हां त्यांचे जे हेतु असतात, ते पुढें पुढें सुटत जातात, आणि दुसरे खर्च त्यांवर पडून लोकांस ओझें होतें. तें होऊं नये, असा रावराजे ह्यांचा अभिप्राय असावा, असें दिसतें. तें बरोबर आहे. पोलिसाचा खर्च म्युनिसिपालिट्यांवर कां? म्युनिसिपालिट्या नव्हत्या तेव्हां पोलिसाचा खर्च कोठून चालला होता? जमिनीचा सारा घेतात, त्यांतून पोलिसाचा खर्च कां होऊं नये? असे अनेक प्रश्न ह्या भाषणावरून मनांत उभे राहातात. त्यांची चर्चा करण्याचें ठिकाण हें नव्हे. असो.

पुढें नोवेंबरच्या २६ व्या तारखेस कौन्सिलाची जी सभा

भरली होती, तींत, इतर प्रकरणांत, सार्वजनिक उपयोगाकरितां लोकांची जमीन घेण्याच्या कायद्यांचा मसुदा निघाला होता. त्याविषयींच्या वादाच्या वेळीं रावराजे दिनकरराव ह्मणाले, "अशी जमीन जर इनाम असेल, किंवा वंशपरंपरेनें वाहलेली असेल, आणि मालकाच्या मनांत जर तिची किमत घ्यावयाची नसेल, तर, त्या प्रकारची नवी जमीन त्यास दुसरीकडे द्यावी, आणि त्या जमिनींत इमारती वगैरे असल्यास त्यांची किमत त्यास वेगळी द्यावी. घर द्यावें लागत असलें, तर त्या घरास लागली आहे तितकी जमीन त्यास देऊन, शिवाय घराची किंमत त्यास द्यावी. ह्या कायद्यांत असेंही घालून ठेवावें कीं, सरकारी कामदारांनीं धर्मसंबंधीं इमारतींकडे विशेष लक्ष पुरवावें."

तारीख १७ दिसेंबर १८६२ रोजीं कौन्सिल भरलें होतें, त्यांत ख्रिस्ती लोकांच्या लग्नसंबंधीं कायद्यांचा मसुदा निघाला होता; त्याविषयींही रावराजे दिनकरराव ह्यांनीं भाषण केलें. त्यांत मुख्य विचार असा सुचविला होता कीं, त्यांच्या लग्नामध्यें संशयित संबंध असा कांहींएक राहूं नये. ह्मणजे, त्यांचीं लग्नें चुकभुलीनें किंवा कोणत्याही प्रकारच्या भ्रमाखालीं होऊं नयेत, ह्याविषयीं खबरदारी ठेवावी.

ह्याप्रमाणें रावराजे दिनकरराव ह्यांची कौन्सिलदारीची